Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

STENALDEREN

STENALDEREN

TURISTFORENINGEN FOR DANMARK

ÅRBOG 1959

REDIGERET AF KRISTJAN BURE

KØBENHAVN
DET BERLINGSKE BOGTRYKKERI
1959

DENNE BOG ER SAT MED BASKERVILLE
OG TRYKT I
60.000 EKSEMPLARER AF
DET BERLINGSKE BOGTRYKKERI

KLICHÉERNE ER FRA
MIDDELBOES REPRODUKTIONSANSTALT

HVOR INTET ANDET ER ANFØRT STAMMER
BILLEDET FRA NATIONALMUSEET

INDHOLD

FORTIDENS DANMARK 7
Af Overinspektør ved Nationalmuseet, dr. phil. J. TROELS-SMITH

STENALDERENS FUND OG MINDESMÆRKER . 33
Af Overinspektør ved Nationalmuseet, dr. phil. THERKEL MATHIASSEN

Ældre Stenalder 34

Yngre Stenalder 51

Stenalderens Mindesmærker i Landets forskellige Egne ... 89

Turistforeningen for Danmarks
Årbog 1960
vil handle om broncealderen

Fot.: Geodætisk Institut.

Indlandsisen øst for Christianshaab. Vestgrønland.

FORTIDENS DANMARK

Af J. TROELS-SMITH

Ser vi i dag fra en høj bakketop ud over et dansk landskab, så er der åben udsigt til alle sider, over markernes grønne, gule og grålige tavl. Kun hist og her bryder et dige med stynede popler eller et åløbs slyngninger mellem grønne enge markfladernes geometriske figurer. Spredt ud over landskabet lyser gårdenes hvide længer og røde teglstenstage op, og på de grønne marker græsser sortbrogede køer. I reglen vil man længst ude i horisonten skimte en strime af havets solflimrende blå. Det er de færreste, der tænker på, at den samme udsigt for 15 tusind år siden ville have været helt anderledes. I stedet for det smilende landskab ville vi få hundrede meter foran os have set en bræs blåhvide ismur rejse sig lodret op over sammenskubbede sand- og grushobe. Randpartiet er kløftet og furet, og længere inde ser vi, hvordan isens overflade er strimet af sand og grus. Til venstre for os er der ligesom en hule i bræfronten, hvorfra det gråhvide smeltevand strømmer ud over sandfladen foran bræen. Landet til højre er dækket af en sparsom vegetation, og her står en flok mammutter og rokker i den stride vind. – Sammenlignet med evigheden er 15 tusind år kun for et øjeblik at regne, men ikke desto mindre er Danmark i løbet af dette relativt korte tidsrum blevet omformet fra en nøgen og rå ler- og grusflade til det nuværende Danmark.

På de følgende sider er det hensigten at skildre de forandringer, som Danmarks natur er undergået i det tidsrum, der strækker sig fra den sidste istid og indtil folk her i Danmark begyndte at anvende bronze til smykker, våben og værktøj – d.v.s. fra tiden ca. 13000 f. Chr. til ca. 1500 f. Chr.

ISTID OG SENGLACIALTID

Mindst tre gange har der på de skandinaviske fjelde været dannet vældige ismasser, som derfra har bredt sig ud over de tilgrænsende dele af Nord-Europa. Ind imellem har der været varme perioder, der har tilladt skoven at vandre ind på de tidligere isdækkede områder, og efter de planter og dyr, man har fundet i aflejringerne fra disse mellem-istider, kan man vide, at klimaet dengang tildels har været varmere end nu.

Under den sidste store istid var Norge, Sverige og Finland dækket af is, og vældige bræer skød sig ind over Rusland, Nord-Tyskland og fra øst helt ind til den jyske højderyg, mens den nordlige del af Jylland indtil Viborg og vestpå var dækket af nordfra kommende is. Samtidig var Skotland og den nordlige del af England samt størstedelen af Irland dækket af een sammenhængende isbræ, og i Mellem-Europa havde alpegletscherne bredt sig ud over de tilgrænsende områder af Østrig, Syd-Tyskland og Italien. Havet lå dengang væsentlig lavere, således at ikke ubetydelige landområder langs Norges vestkyst var tørlagte. Danmark var landfast med England, Kanalen eksisterede ikke, og et stort, nu havdækket område forbandt Frankrig med England og Irland.

12–15000 år f. Chr. indtræder en mildning, der ikke blot er i stand til at standse ismassernes fremtrængen, men til endeligt at bryde isens magt. Den stejle bræfront gik i opløsning, den tidligere kuplede isflade blev gennemskåret af revner og kløfter, og smeltevandet samlede sig i tunneler under isen og brød frem gennem isranden som vældige floder, der bredte sig ud over Vest-Jylland. Smeltevandet medførte store mængder af grus og sten, der blev aflejret efterhånden som floderne fjernede sig fra isranden, og strømmen blev svagere: først de store sten, så grus og længst mod vest sandet. Tilførslen af smeltevand har vekslet. I perioder har vandet brølet ud af gletscherportene, og i vældige strimer har det bredt sig ud over de udstrakte grus- og sandflader. Til andre tider tørrede flodsengene ind, og små bække skar sig ned gennem de tidligere aflejrede sandmasser. Når i en sådan tørkeperiode en storm fór hylende hen over disse store vegetationsløse vidder, blev sandet hvirvlet op i luften og atter aflejret i form af klitter.

Vi kender ikke noget til denne tids planteliv, men der er al grund til at tro, at plantedækket har været sparsomt og har bestået af høj-arktiske

Fot.: Geodætisk Institut.

Nordenskiöld-gletcheren syd for Christianshaab. Vestgrønland. Gletcheren er i afsmeltning, og man ser tydeligt overfladens mange revner og sprækker.

planter som rypelyng, dværgpil, græsser og stargræsser. Også dyrelivet har været fattigt. Små flokke af mammutter kan være trampet hertil i deres søgen efter føde, og enkelte omstrejfende rensdyr har sikkert også forvildet sig ind i dette net af floder og bække. Men meget dyreliv har der ikke været, det lerholdige, hvidgrå smeltevand gav ikke livsbetingelser for de alger og smådyr, som ellers ville kunne afgive føde for vade- og svømmefugle og fisk. Men småfugle som snespurve og laplandsværlinger har sikkert holdt til på de stenstrøede flader.

Den dag i dag vidner de store bakkedrag, der tilsammen danner den højderyg, der går fra Viborg og sydpå til Krusaa, om isens vestrand. De østjyske fjorde er bunden af de tunneler, hvori smeltevandet blev samlet og ført ud til isranden, og langs den jyske højderygs vest-side kan man vise de steder, hvor gletscherfloderne udmundede, og hvorfra de spredte sten, grus og sand ud over det flade land. De vestjyske åer er de sidste rester af det vældige flodsystem, der dengang forgrenede sig ud over Vest-Jylland. Bortsmeltningen af isen blev af og til afbrudt af perioder med koldere

vejr, der fik isen til at generobre allerede opgivne stillinger. Herved kunne den sammenskubbe det tidligere efterladte ler- og grusmateriale foran sig til langagtige volde – morænevolde. De store bakkedrag i Odsherred, hvor Vejrhøj ligger som det højeste punkt, er et eksempel på et sådant isfremstød. Isen lå dengang, hvor nu den inddæmmede Lammefjord og Sidingefjord ligger.

Isen trak sig stadig længere tilbage, og det varede ikke længe, før det nøgne, stærkt kuperede landskab bestående af ler- og grusbakker med mellemliggende flade sandstrækninger blev dækket af en tæt vegetation af græsser og halvgræsser isprængt en mængde stærkt farvede blomsterplanter. På flade, side strækninger dominerede de blågrønne stargræsser, hvis ikke kærulden bredte sit sølvhvide tæppe ud over fladen. Oppe på lerbakkerne voksede rypelyngens små rosetter af saftiggrønne blade, hvorfra de store gulhvide blomster skød frem på tynde stilke. Her kunne man også finde dunet vejbred, dværgulvefod og padderokke. På mere sandede strækninger kunne der stå tæt med engelsk græs. På fugtige steder stod leverurten med de store, hvide grøntårede kronblade, og frøstjernen med de faste mørkegrønne blade. Hist og her var der små bevoksninger med polarpil, dværgbirk og mørkegrønne ener.

Klimaet var arktisk, og sommerens varmeste måned, juli, har næppe haft en gennemsnitstemperatur på over 8°.

Efterhånden bliver hele Danmark befriet for isen, der trak sig tilbage til den sydlige del af Sverige og Norge. Sommertemperaturen steg til ca. 10°, og stadig flere mere varmekrævende plantearter slog rod i den mineralholdige, frugtbare, unge jord. Stor knopurt, femradet ulvefod, stenurt og ølandsk soløje er eksempler på sådanne planter. Samtidig breder dværgbirken sig, og havtornen, der om efteråret står med orangegule bær, indvandrer. Men også egentlige træer som storbladet birk og røn kan nu klare sig på gunstige steder. Tundraens uendelige, nøgne flade er blevet brudt, og vi har nu fået en parktundra. Denne relativt lune periode i den kolde senglacialtid kaldes Bølling-tid, opkaldt efter den nu udtørrede Bølling sø syd for Viborg, hvor den første gang blev påvist.

Den indtrådte mildning er dog kun forbigående. Atter rykker isen frem, formentlig så langt som til Hallands Åsen og Linderöds Åsen i Skaane, og sender en kold gus ind over Danmark, der ligesom dræber det spirende forår. De storbladede birke og rønnetræerne går ud ligesom de mere varmekrævende blomster, og vi får atter tundra.

Efter at isen havde trukket sig tilbage, og urter og græs havde dækket de nøgne flader, måtte landet afgive gode betingelser for et rigt dyreliv. Fra denne tid kender vi en række fund, der viser hvilke dyr, der har været.

Nordvesteuropa i fastlandstiden (den boreale tid). De helt udfyldte cirkler markerer bopladser fra periodens slutning, de øvrige stammer fra periodens begyndelse.

Flokke af vildheste har græsset her og med flagrende manker stormet hen over vidderne, når de blev opskræmte. Rensdyrene er om foråret draget herop fra Nord-Tyskland for at føde deres kalve og spise sig trinde og fede i det grønne græs. Efter rensdyr-flokkene er jærven fulgt – dette farlige rovdyr, der næst efter mennesket er rensdyrets værste fjende. Smågnavere som ungarsk bisamspidsmus og lemming har holdt til på lune syd-skråninger, og sneharer har gjort sig til gode med friske pileblade. Men også de har haft fjender: ræven er fulgt med. Flokke af ryper har smuttet om mellem den lave vegetation, stadig på vagt over for de fjender, der ville gøre sig til gode med deres lækre kød: ræven og rovfuglene, af hvilke vi fra denne tid kender ørnen. I det stærkt kuperede landskab har der været talløse søer, og her har været et rigt fugleliv: svaner, gæs og ænder; langs bredderne og på det lave vand har traner og andre vadefugle spankuleret rundt efter smådyr og fisk. Man må også formode, at måger har holdt til ved disse fladvandede indsøer, og om foråret har de stået som glitrende skyer over ynglepladserne, og dengang som nu har lærken slået sine triller over det åbne, udstrakte land.

Mens den sydlige del af Danmark som allerede omtalt dengang lå betydeligt højere end nu, lå til gengæld en del af Nord-Jylland under havets overflade, og her i det isfyldte hav holdt en række sødyr til: ringsæl, hval-

ros og spækhugger, ja selv Grønlands-hvalen kendes fra denne periode. Så isbjørnen har haft et godt jagtrevir.

Efter den kølige periode, der afløste den varmere Bølling-tid, indtræder en ny mildning, der – efter en teglværksgrav ved Allerød, hvor den først blev påvist – kaldes Allerød-tid. Isen havde trukket sig tilbage til den sydlige del af Norge og nord for de midtsvenske søer. Sommertemperaturen var steget til 13–14°, og igen er det blomsterplanterne, der hurtigst drager fordel af den indtrådte mildning. Soløje og stor knopurt kommer igen. Gipsurten og den blå kornblomst indvandrer sammen med blåmunke, og på fugtige steder breder bittersød natskygge og den sødt duftende mjødurt sig. Hvor der er mere fugtigt, kommer dunhammer og klaseskærm. Først på et senere tidspunkt indvandrer atter storbladet birk, røn og bævreasp, og tilsidst, i periodens slutning, begynder de mørke fyrretræer at brede sig mellem de lyse birke. Rensdyrene og deres faste følgesvend, jærven, er her stadigvæk, selvom en del af dem sikkert drager nordpå op i Sverige i sommermånederne. Nu begynder også den lysåbne skovs dyreverden at indfinde sig: elsdyr og dets slægtning, kæmpehjorten med de vældige, brede skovlformede takker er kommet til landet, og bæveren, der fortrinsvis lever af bævreaspens bark, har bygget sig hytter i randen af søerne.

Da isen trak sig tilbage, efterlod den sig store isklumper begravet under jordmasserne. Der lå de beskyttet mod solstrålerne, således at der ikke skete nogen nævneværdig afsmeltning. Men i Allerød-tiden blev det så varmt, at disse efterladte isklumper kunne tø, og der, hvor der før havde været en lav højning, kom der nu søer.

I slutningen af den foregående periode var der sket en mindre landhævning i det nordlige Jylland. I den varme Allerød-tid stiger havet igen og overskyller områder, der tidligere var tørlagte.

Men atter forværres klimaet. Isen rykker igen frem til Oslo-fjorden, de midtsvenske søer og den sydlige del af Finland og sammenskubber de store bakkedrag, der stadig vidner om dette isfremstød. Sommertemperaturen synker til ca. 10°. Fyrren går ud, og birk og røn og poppel rykker sammen på beskyttede steder, hvor de er i læ for den kolde nordenvind, og vi får atter en parktundra, som vi tidligere havde den under Bølling-tiden. Bæver, elsdyr og kæmpehjort forsvinder, men det genskabte åbne land bringer vildhestene tilbage, og med dem er fulgt flokke af europæisk bison. Af rovdyr har der været ræv, ulv og los. Også små gnavere som ungarsk bisamspidsmus, steppeegern og markmus kendes fra denne tid.

Hele den periode af Danmarks tilblivelseshistorie, som ovenfor er skildret, sammenfattes under navnet senglacialtiden. Denne periode er

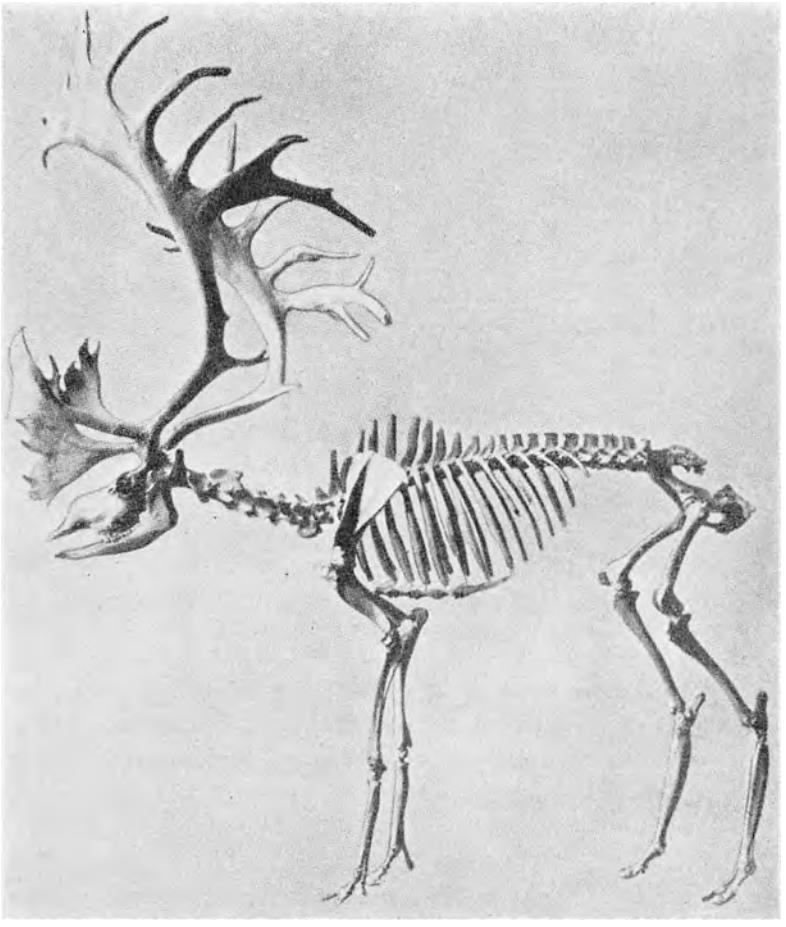

Rensdyr. Fundet ved Villestofte på Fyn. Gevirets spændvidde er 116,5 cm. Fyns Stiftsmuseum.

karakteriseret af isens nærhed, der medfører, at egentlig skov ikke kan brede sig ud over landet. Selv i den varme Allerød-tid når skoven ikke at blive sammenhængende. Klimaet har vekslet, og netop fordi Danmark inden for dette tidsrum har ligget imellem isen mod nord og den skov, der har stået i Mellem-Europa, har selv mindre vekslinger i klimaet givet sig relativt mærkbare udslag i plantedækkets og dyreverdenens sammensætning. Selv en kortvarig kuldeperiode kunne få katastrofale følger for den mere varmekrævende vegetations forposter. Den jomfruelige jord, som isen havde efterladt, var frugtbar – fyldt med kalk og andre for planterne let tilgængelige stoffer, og aldrig har man vel i Danmarks-historien en

Fot.: D.G.U

Bakkedrag af randmoræner, der er afsat foran isranden, da denne lå ved Loddenbjerg syd for Agri Bavnehøj på Mols, Djursland.

sommerdag kunnet se ud over et så strålende blomsterflor som netop i senglacialtiden. Også dyrelivet har været rigt, og for et jægerfolk måtte jagtreviret her næsten overgå de forestillinger, som senere tiders jægerfolk har gjort sig om de evige jagtmarker, hvortil man kom efter døden.

DEN FØRSTE SKOVTID

To gange i løbet af senglacialtiden havde skoven forsøgt at erobre Danmark, men hver gang havde kuldeperioder trængt den tilbage. Tredje gang lykkedes det.

Isen forlader nu sin stilling ved Oslo-fjorden og de mellemliggende svenske søer og trækker sig tilbage mod Skandinaviens fjelde. Den sydlige del af Danmark er stadig landfast med Sverige, Nord-Tyskland og England, og selvom Nord-Jylland i den sidste del af senglacialtiden har været i stadig hævning, ligger en stor del endnu under havets overflade. Også Mellem-Sverige lå lavere, og da isen trak sig tilbage, blev der ligefrem et sund mellem Kattegat og Østersøen dér, hvor nu de mellemsvenske søer ligger. Det salte vand trænger ind i Østersøen, og med det følger muslinger og fisk, bl. a. den arktiske musling, Yoldia, og silden.

Atter breder den storbladede birk sig sammen med røn og asp i lunde ud over Danmark. Senere kommer fyrren til, og lundene bliver stadig

Fot.: D. G. U

Stenbestrøning ved Ubberup. Således efterlod isen landet. Flittige bønder og stenhuggere har de fleste steder gjort rent bord.

større, og tilsidst dækker en lysåben skov hele landet. Her bliver for snævert for renerne, de drager østpå og nordpå, de følsomme dyr føler sig ikke trygge mellem de mange stammer, de skal have vid udsigt, og de tåler heller ikke så godt de mange myg og fluer, som er tiltaget i antal med den voksende varme. Derimod kan man stadig se flokke af vildheste og bisoner. Elsdyret er sammen med bæveren vendt tilbage, og for første gang kommer urokse, kronhjort og rådyr til Danmark. Ved de mange søer, der udfyldte lavningerne, fortsætter fuglelivet. Ænderne har ruget ved bredderne, lappedykkere og skalleslugere er dykket ned i de klare vande og er kommet op med sølvglitrende småfisk i næbbet, tranerne har opført deres mærkelige danse på de flade søbredder, og om foråret har viberne gjort kåde kast i luften. Og højt oppe i luften har musvågerne cirklet rundt på stive vinger.

Efterhånden som isen trækker sig tilbage til Skandinaviens højeste fjelde, sker der en fortsat hævning både af Nord-Jylland og Mellem-Sverige. Det sund, der forbandt Kattegat med Østersøen, lukkes, og denne sidste bliver nu en ferskvandssø, der gennem brede floder, hvor nu Øresund og bælterne ligger, har haft afløb til Kattegat.

Det er blevet meget varmere. Juli måned har haft en gennemsnitstemperatur på 18–19° – altså mærkbart varmere end nu. Men det tager tid,

Fot.: D. G. U.

Sænkningen, hvori køerne græsser, er fremkommet ved, at der her har været begravet en isklump, som senere er smeltet. Øst for Agri Bavnehøj, Mols.

før egeskoven fra Mellem-Europa kan nå her op. Hasselen er den, der kommer først, den har den store fordel, at den sætter frugt allerede i 10–12 års alderen, og det giver den et vældigt forspring – og først kommet ind, breder den sig hurtigt som underskov mellem de lyse birke og de mørke fyrretræer. Hvor hasselkrattene først har bredt sig, kan birkens, fyrrens og rønnens kimplanter vanskeligt komme op, der bliver for skyggefuldt. I det lange løb bliver resultatet derfor, at hasselen efterhånden erobrer den bedste bund, og birk, fyr og asp må nøjes med den dårligere. Det varme klima medfører også, at vandstanden i søerne sænkes, og på den blotlagte, fugtige bund breder sumpplanterne sig: tagrør, dunhammer og hvas avneknippe. Netop sådanne rørsump-kransede søer har afgivet ideelle kår for en mængde vade- og svømmefugle. Af nyindvandrede arter kan nævnes: blishøns, hejrer og rørdrum. Også sumpskildpadden er kommet.

I skoven har man kunnet høre sortspætten hamre på træerne, skovskaden har skræppet op, og på lysningerne har tjuren holdt til. Endnu har skoven været så åben, at haren har kunnet klare sig, og i skumringen har man kunnet høre pindsvinene pusle rundt. I hule træer har skovmåren holdt til, og vildkatten har om natten drevet sine jagter på smådyr. Elsdyret og uroksen er stadig det fornemste vildt, men kronhjort og rådyr er taget til i mængde, og flokke af vildsvin – stridbørstede og højbenede –

Fot.: D. G. U.

Hedeslette syd for Isenbjerg med Bakkeøen i baggrunden. Udenom Bakkeøen har smeltevandselvenes netværk af strømme slynget sig og aflejret hedesandet.

er kommet til landet, og er sammen med deres små stribede smågrise begyndt at rode i skovbunden efter spiselige rødder og knolde.

Efterhånden når egeskoven frem: eg, elm og lind, og snart følger asken efter. Hvor de slår rod og vokser op, bliver det vanskeligt for hasselen at klare sig. Disse træer, og da særlig egen, bliver gamle, og efterhånden som de vokser op og breder deres grene ud, kommer hasselbuskene til at stå i skygge. I første omgang medfører dette, at der bliver færre hasselnødder, men efterhånden som højskoven breder sig, bliver det stadig mørkere, og hasselen reduceres til en gold underskov. Sammen med egeskoven følger vedbend og mistelten, den første har foretrukket at krybe op ad egetræerne, mens den sidste hovedsagelig har snyltet på lindene. Den tiltagende skygge i skoven medfører også, at urter og buske ikke længere vokser så frodigt, så det bliver vanskeligere for de virkelig store køddyr at klare sig. Elsdyr og urokse bliver sjældnere, så det er kronhjort, rådyr og vildsvin, der bliver det almindeligste jagtvildt. Haren forsvinder, men rovdyr er her stadig, f. eks. los og odder, den sidste har sikkert levet højt på søers og åers rige fiskebestand. Fra denne tid kendes mallen, der kunne blive flere meter lang. Tilgroningen af søerne fortsætter stadig. Skovens skygge når ikke søbredderne, og her er et væld af fugtigbunds-planter i mange farver; den blegrøde hjortetrøst, den gule fredløs og den stærkt

røde kattehale. Krybende langs bunden gror her bittersød natskygge med mørklilla kronblade og brandgule støvdragere.

I den ovenfor skildrede periode, den såkaldte boreale tid, ændres landets karakter på afgørende måde. Det åbne land forvandles til et skovland, hvor kun de blinkende åer og søer lyser op mellem de mørkegrønne trækroner. Dyreverdenen forandres i takt med skovens fremtrængen. Set fra et jægersynspunkt må periodens begyndelse have været den bedste. Efterhånden som skoven bliver mørkere, forsvinder de store køddyr. Rensdyr, vildheste og bisoner søger andetsteds hen, og selv urokse og elsdyr får tilsidst svært ved at klare sig i den tætte skov. Til gengæld fortsætter det rige fugleliv ved søer og åer. De ferske vande har været rige på fisk, og hasselkrattene har afgivet en overflod af velsmagende nødder.

URSKOVEN

Allerede i slutningen af foregående periode begyndte havet at stige og trænge ind over den nordlige del af Danmark. Stigningen fortsætter, og havet skærer sig mod syd ind i den tidligere sammenhængende landmasse, der strakte sig fra Sverige til England. Vesterhavet skiller Jylland fra England, og de danske øer opstår, adskilte af sunde og bælter. Men havstigningen er ikke jævn. I perioder trækker havet sig tilbage for næste gang at trænge endnu længere frem. Den tidligere så vældige indlandsis er nu blevet reduceret til små isolerede bræer mellem Skandinaviens højeste fjelde.

I skovbilledet sker der ikke større forandringer. Pionér-tiden er forbi. Nu gælder det ikke længere om, hvem der først kan nå ind i det nye land, men om hvem der kan holde stillingen. Det, der kæmpes om på liv og død, er lyset. Det bliver en kamp mellem eg, elm og lind. De to sidste har den fordel, at de under opvæksten tåler stærk skygge, men til gengæld bliver egen ældre, den kan vente til de andre bukker under af alderdom, så breder den sine grene ud dér, hvor de andre før stod. Denne tids urskov må på en sommerdag have været meget mørk. Høje, slanke stammer bar det mørkegrønne løvhang. Underskov var der ikke meget af, til gengæld må skovbunden have været fyldt med rådnende træstammer, hvori en mængde biller og andre insekter holdt til. Kun om foråret i den korte tid før løvspringet kunne et rigt blomsterflor brede sig mellem stammerne, men de måtte skynde sig at spire frem, blomstre og sætte frø, inden løvspringet lukkede solen ude.

Efterhånden som skoven blev mørkere, aftog vildtmængden. Elsdyr og urokse forsvinder helt, kronhjorten bliver sjældnere, kun vildsvinene og de spinkle rådyr trives. Åer og søer er dyrelivets åndehuller, oaser i skovens ørken. Her fortsætter fuglelivet, og her var der livsbetingelser for

Kortet viser fordelingen af hav og land under stenalderhavets største udbredelse, d. v. s. nogenlunde samtidigt med, at de første bønder kom til Danmark.

dem, der holdt af fiskespiser. De, der ikke ville nøjes med det, måtte tage ud til kysten. Der var der rige livsmuligheder: sæler og søfugle, fisk og muslinger i mængde.

Igennem denne periode – den atlantiske tid – er alt ligesom blevet stabiliseret. Planter og dyr har tilpasset sig de muligheder, som landet afgav. Egeskoven på den gode bund, birk og fyr på den dårlige, ellen i lavninger og langs åer og søer, der langsomt groede til, stadigt kantet af en

I billedets venstre side ses et gærde, der har forhindret kvægets ødelæggelse af buske og træer. Storelyng, Aamosen, Sjælland.

bræmme af dunhammer og tagrør. Livsbetingelserne for jægere er stadig blevet ringere, de store køddyr forsvinder, og fisk og fugle har sikkert i stadig stigende grad måttet give tilskud til føden. Det var højskovens overvældende frodighed, der hindrede den vækst af urter og buske, der var storvildtets føde, og derved bragte jægerne trange kår. Mennesket var endnu fuldt og helt i naturens vold.

AGERBRUG OG KVÆGAVL

I begyndelsen af den subboreale periode, der afløste den atlantiske, sker der ganske små og ubetydelige forandringer i vegetationen. Ikke desto mindre er de af afgørende betydning – de viser, at mennesket ikke længere er bundet til naturen på godt og ondt, men at der nu begynder et felttog mod urskoven, der i løbet af ca. 5000 år skal give en så total sejr, at det i dag bogstavelig talt ikke er muligt at finde en skov, der ikke afgørende er præget af mennesket.

Det allerførste, der tyder på, at der er ved at ske noget, er, at hasselen begynder at blomstre yppigere, den må have fået mere lys. Og næsten umiddelbart efter viser årsagen sig i form af en række kulturplanter og kulturbegunstigede planter. Der er blevet dyrket byg, dværghvede og et

Hvor kvæget får lov at græsse frit, ødelægger det al underskov og træerne så højt op, som det kan nå; også fra Storelyng, Aamosen.

par primitive hvedearter ved navn eenkorn og emmer. Samtidig med kornet kommer den bredbladede vejbred – »kæmper« som den også kaldes – en plante, der fra arilds tid har fulgt bonden. »De hvide mænds fodspor« kaldte indianerne den, da europæerne bragte den med til Amerika til de lysninger, de ryddede i urskoven dér. Bønderne har kendt den, og den dag i dag anses den for et godt middel til at hele sår. Også hylden kommer med de første bønder til Danmark, og vinstokken – dengang var her så varmt, at den kunne trives. Og meget tyder på, at også ramsløg har bredt sig i skovene på denne tid. Vi må altså forestille os, at små lysninger er blevet ryddet, træerne er blevet fældet med økse, og efter en passende tid er kvaset og de tørre stammer blevet brændt, og man har sået korn i den varme aske. En sådan fremgangsmåde giver en god afgrøde et år eller to og kræver, at der stadig bliver ryddet nye agre – men skov var der jo nok af. Samtidig med at de første agre anlægges, begynder elmen at forsvinde. Der er ingen grund til at antage, at det skulle skyldes en ugunstig ændring af klimaet, en sådan havde vel snarere ramt asken. Det er rimeligere at antage, at man har kappet elmens kviste til foder for kvæget, det sker stadigvæk den dag i dag i afsides egne af Europa. Og hvordan skulle man ellers skaffe føde til kreaturerne? I urskoven var der intet græs at hente!

Træstamme fældet med tyndnakket, sleben flintøkse skæftet i et træskaft magen til dem, der blev anvendt i stenalderen. Draved Skov, Jylland.

De første rydninger har været små – som nålestik i Danmarks-kortet, men i det lange løb satte de deres præg på landet. De forladte agre groede til med urter og buske, træstødene satte barberkoste af unge skud i vejret, birkenes ranke stammer skød op fra den sorte trækul-holdige jord, og det tog tid for højskoven atter at erobre rydningerne. For rådyr og kronhjorte blev de forladte rydninger oaser i den mørke urskov, her var ny næring at hente, og i takt med bøndernes opdyrkning af landet tog vildtmængden til.

Nogle få århundreder efter at det ovenfor omtalte landbrug er begyndt at omforme urskoven, sker der nye og mere radikale ændringer i vegetationen. Man får indtryk af, at der nu bliver ryddet større områder ad gangen og ikke med det formål først og fremmest at skaffe agre, men for at store mængder af kvæg skulle kunne græsse frit. De planter, der dominerede disse rydninger, var først og fremmest græsserne, endvidere den lancetbladede vejbred og kløver. Man får det indtryk, at et hyrdefolk er kommet til landet. De havde så meget kvæg, at det var håbløst at samle foder til det, og derfor måtte skoven ryddes i større omfang end tidligere, så kvæget selv kunne finde sin føde på disse fælleder. Til at begynde med flyttede hyrderne fra sted til sted efterladende overdrev, der så atter groede til med skov. Senere hen i stenalderen får græsgangene en mere stabil

Parti fra Lyngby Sø ved København. Træerne i forgrunden står på en flydende tørvemose, der er ca. 40 cm tyk og flyder på ca. 1,5 m vand.

karakter, og man må formode, at de gennem lange tidsrum regelmæssigt blev afgræsset hvert år.

Afbrænding af skoven, hvad enten den var foretaget for at dyrke korn eller for at få græsgange til kvæg, var en brutal behandling af jorden. Hvor denne var frugtbar kunne fremgangsmåden anvendes i århundreder, men på magre, sandede jorder ville den medføre en udpining, der, hvis klimaet tillige var fugtigt, ville kunne få lyngen til at brede sig, og den var ikke nem at bekæmpe med de midler, der dengang stod til rådighed. Fra den yngre stenalders midte begyndte lyngen så småt at brede sig i Vest-Jylland. Ved stenalderens slutning var det kun mindre områder, der var dækket af lyng, men senere, da det satte ind med et fugtigere klima, blev i Vest-Jylland gennem århundreder lyngen stærkere end mennesket.

KLIMAETS BETYDNING FOR LANDETS UDVIKLINGSHISTORIE

Ser vi tilbage på det afsnit af Danmarks tilblivelseshistorie, som ovenfor er blevet skildret, så er det karakteristisk, at der ustandseligt er sket forandringer. Alting har været i bevægelse: isen trækker sig tilbage for atter

at gøre nye fremstød, havspejlet hæves og sænkes, det ene plantesamfund efter det andet breder sig over landet og afløses af andre, og i takt med vegetationens skiften ændres dyrelivet. Men hvad er den egentlige årsag til alle disse forandringer? Findes der en fællesnævner for denne brogede mangfoldighed? De dybestliggende forudsætninger vil man altid kunne strides om, men hvis vi vælger at gå ud fra klimaet som en meget væsentlig faktor, går vi ikke helt fejl.

Bræ-dannelsen har som forudsætning kulde og nedbør. Det behøver ikke at være særlig koldt, det afgørende er, at temperaturen falder under frysepunktet, så vil nedbøren falde i form af sne, og efterhånden som sneen ophobes, vil den omformes til fast is. Herved standses det kredsløb, som består i, at der sker en fordampning fra havets overflade, at vanddampene fortættes til skyer, der lader regn falde over landene, hvor regnvandet synker i jorden og samles med grundvandet i søer og floder for tilsidst atter at forenes med havet. Derved at nedbøren bliver samlet i form af bræ-is på land, bliver der ligesom sat en pind i hjulet, og havet bliver berøvet sin tilførsel af vand. Herved sænkes havets overflade i takt med, at isen ophobes på land. Man har regnet ud, at der under den sidste nedisning var samlet så megen is i Nord-Europa, at verdenshavenes overflade var sænket ca. 150 m. Dette har altså medført en hel anden fordeling mellem land og hav.

Men denne ophobning af landis satte en ny årsagskæde i gang. Den vældige belastning, som jordskorpen blev udsat for, medførte, at efterhånden som isen voksede i tykkelse, sænkedes den flade, hvorpå den lå. Og da isen begyndte at smelte, og landet blev befriet for vægten, begyndte landet atter at hæve sig ganske på samme måde, som fjedrene i en stol trykkes sammen når man sætter sig, og retter sig ud igen, når man rejser sig.

Medens havets overflade i løbet af ganske kort tid vil registrere en sænkning af vandstanden, hvis nedbøren bliver bundet i form af is og sne, og omvendt vil stige, hvis der sker en afsmeltning, så er landsænkningen på grund af isens vægt – og dens stigning, når den bliver befriet for isen – en træg og langsom bevægelse, som kræver årtusinder før ligevægten atter oprettes.

Sagt på en anden måde: når der dannes store isbræer, vil havfladen sænkes, men samtidig vil den begyndende landsænkning, som sættes i gang af isens vægt, medføre, at vandstandssænkningen modvirkes og ikke opnår at blive så stor, som den ellers ville være blevet. Og tilsvarende, når isen smelter og havet stiger, så vil landhævningen modvirke den havstigning, der så fremkommer. Det bliver et kapløb mellem land og vand, hvor vandet hele tiden har et forspring.

De ovenfor skildrede forhold er en hovedårsag til de stadige forskydninger mellem hav og land og kan altså i sidste ende føres tilbage på forandringer i klimaet.

At også vegetationen er afhængig af klimaet er velkendt. Hvis vi f. eks. ser på bøgens udbredelse i Europa, så begrænses den mod nord af den tiltagende kulde, mod syd og øst af for megen varme og tørke og mod vest af for megen nedbør; det er altså klimaet, der spærrer den inde i det område, hvor den vokser. Og på samme måde har i fortiden klimaet sat uoverstigelige grænser for de forskellige vegetationstypers udbredelse. Ikke desto mindre er det sjældent, at klimaet og vegetationen har nået at komme i fuldkommen balance. Mens klimaets vekslen sker forholdsvis hurtigt, så tager det tid for planterne at brede sig til områder, hvor de efter deres livskraft ville kunne finde udmærkede vækstbetingelser, f. eks. må man regne med, at bøgen allerede i den første del af den atlantiske tid ville kunne have fundet gode vilkår i Danmark, men det tog den flere tusind år at brede sig hertil fra Mellem-Europa, hvortil den dengang var nået. Til gengæld vil resultatet af en klimaforværring vise sig ret hurtigt. Den klimaforværring, der afløser den varme Allerød-periode i senglacialtiden, medførte meget hurtigt fyrrens og den storbladede birks forsvinden.

Plantevæksten er forudsætningen for dyrelivet, og de forskellige plantesamfund afgiver mere eller mindre gunstige levevilkår. På senglacialtidens udstrakte, frodige sletter kunne der leve store flokke af rensdyr og vildheste, men på de samme områder kunne der i begyndende skovtid ikke leve nær så mange elsdyr og urokser, og da den atlantiske tids urskov bredte sig ud over Danmark, blev vildtmængden stærkt reduceret. Efterhånden som vildtmængden aftog, reduceredes antallet af de rovdyr, der levede af dem. Til gengæld har sikkert et væld af småfugle levet højt på de mange insekter, som trivedes vel i urskoven.

Som vi ser, kan størstedelen af de store forandringer, der sker, føres tilbage til klimaet som en fælles årsag, hvad der så i sidste ende er årsag til, at klimaet ændres, er det for nærværende vanskeligt at sige. Dette er endnu et uløst problem, selvom adskillige teorier er blevet opstillet.

GEOLOGIENS ARBEJDSMETODER

Ovenfor er landets udviklingshistorie blevet skildret, og i tilslutning hertil er det blevet forsøgt at give en forestilling om de kræfter, der var årsag til de ændringer, der skete i naturens store husholdning. Men hvordan har det været muligt at nå frem til en opfattelse af, hvad der har tildraget sig her i Danmark for årtusinder siden? Der kan måske være grund til, nu til

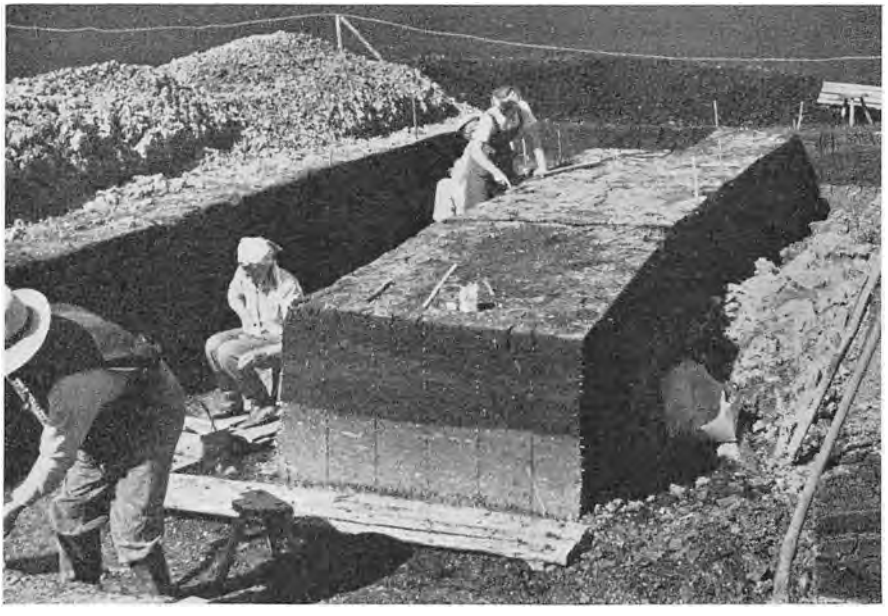

Udgravningen af en boplads i Aamosen, Vestsjælland. I den forreste tørvevæg markerer tændstikker grænserne mellem de forskellige tørvelag.

slut, at give et lille indblik i de metoder, som geologien anvender for at få noget at vide om fortidens Danmark.

Lad os begynde med beviserne for istiderne. For blot 100 år siden var der ingen i Europa, der forestillede sig, at isbræer fra Skandinaviens fjelde havde bredt sig ned til Mellem-Europa, og at størstedelen af England og Irland havde været dækket af is. Men en lang række iagttagelser tvinger os nu til at betragte dette som kendsgerninger. Lad os begynde bevisførelsen i en dansk grusgrav. Her findes sten af alle mulige slags lige fra ganske små og indtil flere tons tunge stenblokke. Alle disse sten er afrundede og slidte, således som man finder dem ved stranden eller på bunden af floder, men mange af dem har tillige karakteristiske striber – skuremærker – som man kun finder på sten, der har siddet fastfrosset i isbræer. De fleste af stenene stammer fra granit- eller gnejsfjelde, men et fåtal er af karakteristiske og sjældne bjergarter, således at man kan gøre sig håb om at finde ud af, hvorfra de stammer. Og det har da vist sig, at man i den nordlige del af Jylland har fundet sten (rhombeporfyr), som er af samme art som de klipper, der findes i og ved Oslo-fjorden. På tilsvarende måde har man i Øst-Danmark fundet sten, som stammer fra Dalarne, Ålandsøerne og den sydlige del af Finland. Enkelte af oprindelsesstederne har man ganske

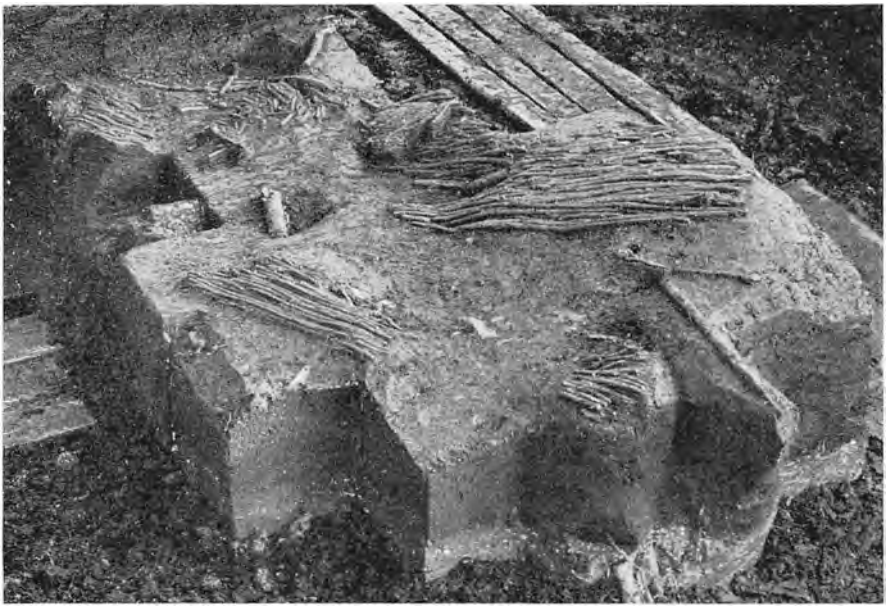

Udsnit af et udgravningsfelt fra samme boplads. Der ses bundter af tynde pile- og hasselkviste, formentlig indsamlet til fremstilling af fiskeruser.

simpelt fundet på den måde, at man har prikket fundstederne for sten af vedkommende bjergart ind på et kort, og det viste sig så, at jo længere man kom nordpå, jo smallere blev fundområdet, og derved fandt man frem til de klipper, hvoraf stenene af isen var blevet spredt mod syd. Det vil sige, at ikke blot stenenes udseende, men også deres spredning ud over Nord-Europa viser hen til, at de er blevet spredt med isen.

Men der er andre beviser for istids-teorien: selve landskabets udformning! Den dag i dag kan man tydeligt eftervise, hvor isen har ligget i flade lavninger (inderlavninger) kranset af højdedrag (endemoræner), der er blevet skubbet sammen af den levende is. Vi kan tage et andet eksempel. Gudenåens løb er i sig selv højst besynderligt, i stedet for hurtigst muligt fra kildeområdet ved Tørring at søge ud i en af de østjyske fjorde, løber den stædigt nordpå, øst for den jyske højderyg, og først nordøst for Randers finder den frem til havet. Det er isen, der dengang lå i de østjyske fjorde og strakte sig ind i Øst-Jylland, der fremtvang dette forløb. I det hele taget er der ikke mange områder i Danmark, der ikke i større eller mindre grad i sidste instans er præget afgørende af indlandsisens tidligere virksomhed.

Skal vi søge oplysning om den tid, der forløb efter at isen forlod Dan-

mark, må vi søge der, hvor oplysninger er bevaret, og det vil sige i de aflejringer, der blev afsat i fjorde og søer. Her er rester af fortidens plante- og dyreliv blevet bevaret, og Danmark hører til de lande, hvor man først begyndte studiet af disse aflejringer.

Lad os se nærmere på en tørvemose. I den frisk afskårne tørvevæg vil lag af forskellig sammensætning og farve ligge oven på hinanden omtrent som i en gennemskåret lagkage. Nederst vil man i reglen finde sødynd, en blød geléagtig masse, der under mikroskop viser sig at bestå af alger, små plantedele og rester af smådyr, ofte findes heri også sneglehuse og muslingeskaller, der viser, at det er en vanddannelse. Farven kan variere fra gulgrå til olivengrøn og stærkt rød. Herover følger ofte et svampet og filtet lag bestående af et virvar af urteagtige rødder, visende at her har en rørsump tidligere vokset, og de enkelte planter har efterladt sig visitkort i form af frø og stængeldele, således at man ganske nøjagtigt kan sige, hvilke plantearter der her har vokset. Dette lag er lyst gulligt eller gulbrunt. Ovenover følger sluttelig en mørk brun, ofte næsten sortbrun homogen sort masse, hvori mange rødder af el røber, at der tidligere har vokset en fugtig elleskov på stedet. Men undertiden er lagfølgen mere indviklet. Oven på sumptørven eller ellekærtørven kan et lag af sødynd vidne om, at et mere tørt klima er blevet afløst af et fugtigere. På samme måde som et lag af ellekærtørv umiddelbart over et lag af sødynd kan vise, at en tørkeperiode ret pludseligt er sat ind. Det er klart, at de nedre lag er de ældst og de øverste de yngst dannede.

Vi har nu set på væggen i tørvegraven, men den kan undersøges langt grundigere. Store prøver af lagene kan tages med hjem på laboratoriet, og her kan de undersøges på den måde, at alle frø, frugter og småpinde bliver pillet ud, og ved at bestemme dem får vi prøve for prøve et indblik i det plante- og dyreliv, der har eksisteret samtidig med de forskellige lags aflejring. Størstedelen af de planter og dyr, vi finder rester af, har selvsagt vokset eller levet på selve lokaliteten eller i dens umiddelbare nærhed, men også frø og frugter og småpinde fra den omgivende skov er med vindens og vandets hjælp blevet ført ud til aflejringsstedet. Og begynder vi nedefra, vil vi se, hvordan kviste og pinde af birk og fyr afløses af sådanne af hassel, eg, elm og lind, og øverst i lagfølgen kan vi være heldige at finde bog, bøgens frugter.

Det er få og spredte glimt, vi på denne måde får af skovens historie, og for udforskningen af fortidens vegetationshistorie blev det derfor af afgørende betydning, at den såkaldte pollenanalytiske metode blev indført. Pollen betyder fint støv eller mel og bruges som navn for blomsterstøvet, de mikroskopiske korn der dannes i blomsternes støvsække, den hanlige

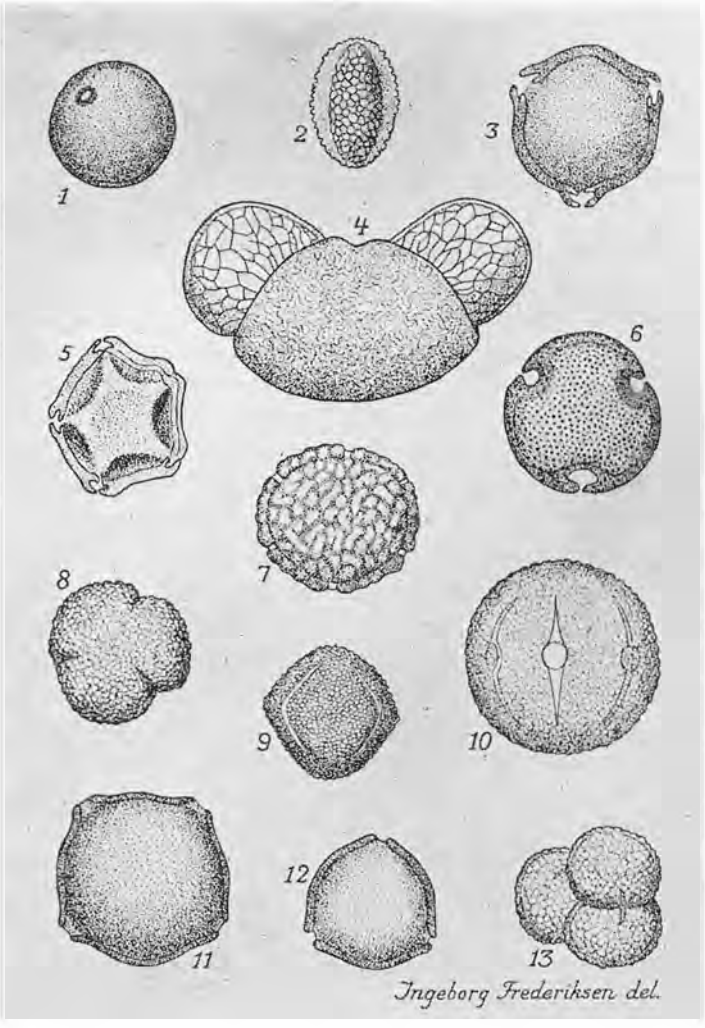

Tegninger af de vigtigste træers og urters blomsterstøv (Pollen).
1. Græs. 2. Pil. 3. Birk. 4. Fyr. 5. El. 6. Lind. 7. Elm. 8. Eg. 9. Ask. 10. Bøg.
11. Avnbøg. 12. Hassel. 13. Hedelyng.

sæd. Selve sædcellen ligger indesluttet i og beskyttet af en ydre skal af karakteristisk form. Pollenkornene for de enkelte planteslægter og -arter er i reglen karakteristisk udformet, således at man alene ud fra pollenkornets udseende kan slutte sig til, fra hvilken planteart det stammer. Pollenkornene er meget små, ca. 0,02 mm store, og de dannes i enorme mængder. Om foråret, når Skandinaviens nåleskove blomstrer, kan Katte-

gats overflade være gylden af milliarder af blomsterstøvkorn. Blomsterstøvet dannes altså i stor mængde og spredes ud over vældige områder. Kun en ganske ringe del når at opfylde sin egentlige bestemmelse, at befrugte. Størstedelen går til grunde, men det blomsterstøv, der falder på moser og søer og dér bliver indlejret i dynd- eller tørvelag, kan bevares i årtusinder – ikke plasmaet men det omgivende hylster.

I ½ cm^3 tørvejord vil man kunne optælle adskillige tusinde pollenkorn. Det vil sige, at man ved at bestemme de enkelte korn til planteslægt eller -art kan få et overblik over de træer, buske og urter, der på et givet tidspunkt har vokset i en egn, og i modsætning til de større plantedele, frø, frugter og kviste, der i reglen stammer fra aflejringsstedets umiddelbare omgivelser, registrerer de små pollenkorn hele egnens planteverden. Og man kan gå videre endnu. Hvis man optæller tilstrækkelig mange pollen – 2000 til 5000 – i en række prøver, der med korte mellemrum er taget nedefra og op i en tørvevæg, så vil man kunne udregne de enkelte træers, buskes og urters procentiske andel i vegetationsdækket, og herved bliver man i stand til at påvise selv ganske små ændringer i vegetationen.

For den kyndige botaniker vil en buket blomster samlet inden for et begrænset område være som en tekstside i en bog, ud af hvilken han kan læse sig til nøjagtige oplysninger om det pågældende område, både med hensyn til jordens frugtbarhed, om der f. eks. er kalkmangel, om der er fugtigt eller tørt, om planterne stammer fra en dyrket mark, fra et overdrev, hvor kvæg har græsset, om stedet er beliggende ved stranden eller i en bøgeskov – o.s.v. Ved hjælp af pollenanalytiske undersøgelser er man med andre ord i stand til at rekonstruere vegetationshistorien i Danmark – altså ganske simpelt konstatere hvilke planter, der i skiftende følge har vokset i landet. Herved får man hvad man kunne kalde en træernes kongerække. Og når man analyserer en given tørveprøve, vil denne kunne passes mere eller mindre nøjagtigt ind i denne tidsfølge, således at man ad denne vej f. eks. kan datere mosefundne knogler og oldsager. Indtil for få år siden var den pollenanalytiske dateringsmetode den nøjagtigste, der kendtes.

Men videnskaben gør stadig nye iagttagelser, og som et biprodukt af den sidste menneskealders intensive forskning inden for atomfysikken er der givet geologer og arkæologer et nyt dateringsmiddel i hænde, som er af den allerstørste betydning; det er ikke en relativ dateringsmetode som pollenanalysen, hvor man kun kan sige, om en ting er ældre eller yngre end en anden ting, men det er en absolut kronologisk dateringsmetode, således at resultaterne direkte kan udtrykkes i årstal.

Denne metode kaldes kulstof-14 metoden og skyldes det forhold, at der

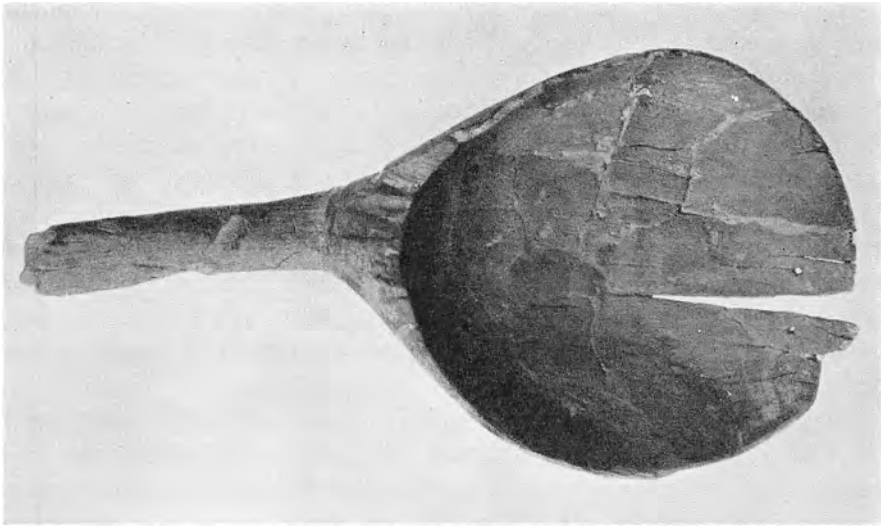

»Grydeslev«, ca. 25 cm lang, fundet i Aamosen på en Ertebølleboplads (ca. 2500 f. Chr.). Skeen er skåret ud af et stykke elletræ. Under brugen er den revnet, og man har repareret den ved at bore huller på hver side af revnen og »syet« den sammen.

findes to forskellige kulstof-atomer, det normale kulstof-12 og det radioaktive kulstof-14, af hvilke det sidste opstår i atmosfæren som følge af kosmisk stråling. Det at det er radioaktivt betyder, at det i løbet af en vis tid omdannes til det ikke aktive kulstof-12. Hvis man har en given mængde kulstof-14, vil i løbet af ca. 5600 år halvdelen være omdannet til inaktivt kulstof-12. I løbet af de følgende 5600 år vil halvdelen af det tiloversblevne kulstof-14 blive omdannet til kulstof-12, således at der efter 11.200 år kun er ¼ af den oprindelige radioaktive kulstof-14 mængde – og så fremdeles. – Alt levende består af organisk stof, der altid vil indeholde større eller mindre mængder kulstof, der i sidste instans stammer fra den kultveilte, der findes i atmosfæren. Det er planterne, der ved hjælp af solens energi er i stand til af vand og luftens kultveilte at danne organisk stof, og i sidste ende henter alle dyr deres organiske stof fra planterne, hvad enten de ernærer sig direkte af disse eller de spiser planteædende dyr. I de levende organismer vil der ske en stadig nedbrydning og genopbygning af organisk stof, sådan at der altid vil være det samme forhold mellem det aktive kulstof-14 og det inaktive kulstof-12 i planter og dyr, som der er i atmosfæren. Men i samme øjeblik en plante eller et dyr dør, så ophæves denne ligevægt derved, at der ikke tilføres nyt radioaktivt kulstof.

Ifølge det ovenstående skulle det være klart, at hvis man er i stand til med tilstrækkelig nøjagtighed at måle mængden af radioaktivt kulstof i en knogle, et stykke trækul, en egekiste el. lign., så vil man være i stand til at beregne, hvor gamle disse ting er. Herved er mulighederne for datering inden for de seneste geologiske perioder, først og fremmest postglacialtiden, blevet forøget enormt. Pollenanalysen havde sin styrke inden for mindre områder, f. eks. Danmark. Inden for større områder, f. eks. Europa, svigtede den totalt. Man kunne ikke vide, om et skifte fra egeskov til bøgeskov i Schweiz var samtidigt med et tilsvarende skifte i Danmark. Man kunne jo nok formode, at det skete tidligere sydpå, men hvor meget? Og her træder nu den radioaktive dateringsmetode hjælpende til og giver klar besked.

Men som alt andet har også videnskaben sine dogmatiske forudsætninger. Hele den videnskabelige udforskning af landets tilblivelseshistorie forudsætter, at planter og dyr havde de samme livskrav tidligere, som de har det den dag i dag. Vi går ud fra som en given ting, at engkabbelejen også dengang voksede på fugtig bund, at ænderne snadrede på lavt vand, og at træbukkene holdt til i gamle rådnende træstammer.

Vore forestillinger om landets tilblivelseshistorie er som et stort mosaikbillede bestående af mange små farvede sten. Det er et billede, der stadig skifter udseende, og tro ikke, at det blot er et billede, der år for år bliver mere og mere detaljeret udført – tværtimod: nye undersøgelser kan ofte medføre, at større eller mindre partier af dette billede må kasseres og atter bygges op af nye brikker. Om tyve år vil opfattelsen af Danmarks tilblivelseshistorie formentlig afvige – mere eller mindre – fra den her fremsatte.

Lyngbypilen, Rensdyrjægernes vigtigste Vaaben.

STENALDERENS FUND

Af Therkel Mathiassen

Hvad har Stenalder og Turisme med hinanden at gøre? Er det ikke Begreber, der ligger hinanden uendelig fjernt? Ikke saa meget, som man skulde tro. Vort Landskab er meget rigt paa Mindesmærker fra Oldtiden. Vel har vi intet, der kan sammenlignes med Ægyptens Pyramider eller Italiens romerske Amfiteatre; men vi har mange Mindesmærker – ikke mindre end 24000 er fredede – og de bidrager i høj Grad til at give vort Landskab Karakter. Stenalderens store Grave, Dysserne og Jættestuerne, bygget af svære Granitblokke, er et saa karakteristisk Træk i vort Landskab, at vi afbilder dem paa vore Pengesedler. Og uden de Grupper af kuplede Høje, som kroner Bakkedragene i store Dele af vort Land, vilde disse Egne i landskabelig Henseende være fattigere. Disse Oldtidsmindesmærker, ved Siden af vore mange dejlige Middelalderkirker og Renæssance-Herregaarde, viser, at vort Land er et ældgammelt Kulturland, et Sted, hvor Mennesker altid har holdt af at bo, et Land, der har kunnet give sine Beboere et godt Udkomme, saa de har haft Tid og Kræfter tilovers til andet end lige netop at skaffe Føde og Husly.

Vi skal nu i det følgende se lidt paa, hvordan Livet har formet sig i Danmark i det første Afsnit af Oldtiden, det vi kalder Stenalderen, fordi Sten – navnlig Flint – var det vigtigste Materiale til Redskaber og Vaaben.

Stenalderen er et langt Tidsrum, Tusinder af Aar. Det faar man et levende Indtryk af, naar man i det foregaaende har set, hvordan Land og Naturforhold har ændret sig i Løbet af Stenalderen. Medens den historiske Tid – den vi lærer om i Historiebøgerne, Tiden siden Gorm den Gam-

les Dage – dækker ca. 1000 Aar, omfatter Stenalderen c Tidsrum, der er mindst 10 Gange saa langt, ja tager vi de allerførste svage Menneskespor fra Mellemistiden med, kommer vi op paa endnu langt større Tal. Sammenlignet hermed omfatter Bronzealderen kun ca. 1000 og Jernalderen ca. 1500 Aar.

Naar vi skal danne os et Billede af Livet i Stenalderen, maa vi gøre os klart, at dette Billede nødvendigvis maa blive meget mangelfuldt. Denne fjerne Tid har ikke efterladt skriftlige Kilder, hvad vi ved derom, har vi maattet slutte os til af de Ting, der er gravet frem af Jorden, og de Mindesmærker, Tiden har skænket os. Og det er jo langtfra alting, disse Sager kan fortælle os. Om hele den aandelige Kultur faar vi praktisk talt intet at vide, kun lidt om Skikken at begrave de døde paa. Og selv om den materielle Kultur er Oplysningerne ufuldstændige og usikre. Vi ser en hel Del Genstande, som Stenalderfolkene har brugt; men hvad de har været brugt til er ikke altid klart; man tænker af og til paa, at hvis Stenalderfolkene hørte, hvad vi kalder deres Ting, vilde de vist ofte slaa en Latter op. Men det er jo langtfra alle de Genstande, som de har brugt, der er blevet bevaret; det er jo ikke alt, der holder sig lige godt i Jorden. Bedst holder sig Sager af Sten, selv om ogsaa det kan forvitre; derfor er det, at vi har saa mange Flintøkser bevaret. Sager af Ben kan holde sig i kalkholdige Moser, men ikke i de sure, kalkfattige. Træ skal der særlig gode Betingelser til, for at det kan holde sig; derfor har vi saa faa Skafter til de mange Flintøkser. Men rent galt er det med Sager af Skind og vævet Tøj; vi har ikke bevaret et eneste Klædningsstykke fra Stenalderen! Bedre gaar det med Lerpotter, Keramik; de holder sig egentlig ganske godt, og selv om de i Reglen er gaaet itu, kan de sættes sammen igen.

Men vi maa jo bruge, hvad vi har; og saa faar Arkæologerne Støtte fra Naturvidenskaberne, der kan fortælle meget om de Omgivelser, Menneskene levede i, om Plante- og Dyreverdenens Betydning for dem, og, ved den nye Kulstof 14-Metode, om Længden af de forskellige Tidsrum.

ÆLDRE STENALDER

kalder vi de lange Tidsrum, da Befolkningen udelukkende ernærede sig ved Jagt og Fiskeri, uden Kendskab til Agerbrug og Husdyrhold. Afhængige af Naturforholdene, som de var, strejfede de rundt i Smaaflokke og slog sig ned, snart et Sted, snart et andet, efter Jagtens og Fiskeriets Muligheder. Nogen videre Fremdrift i Kulturudviklingen gav dette Liv ikke Mulighed for; der kan i dette lange Tidsrum spores visse Ændringer i Redskabsformerne, Forbedringer som Erfaringer lærte dem, Ændringer,

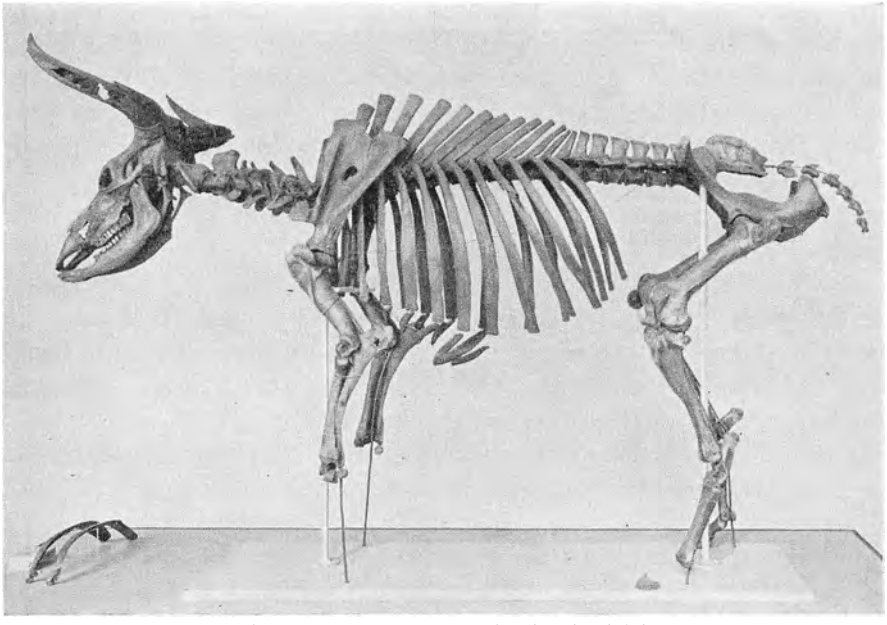

Uroksen fra Vig med Stumper af Flintpile i Ribbenene.

der skyldes Paavirkninger eller Tilflytning af nye Folk udefra. Men i det store og hele maa man betragte Kulturen som ret stillestaaende og hvilende paa samme Grundlag: Jagt, Fiskeri og Indsamling af lidt Planteføde.

Hvornaar kom de første Mennesker ind i Landet? Fornylig er der paa en overraskende Maade givet Svar paa dette Spørgsmaal. Paa Zoologisk Museum havde der i et halvthundrede Aar ligget nogle itubrudte Daadyrknogler, der stammede fra nogle moléragtige Lag fra Hollerup ved Langaa; disse Lag var dannet i en Ferskvandssø, som havde eksisteret i den sidste Mellemistid, den varmere Periode imellem de to sidste Istider, en Periode, der ligger mindst 50 000 Aar tilbage. En Videnskabsmand paa Museet opdagede, at der paa disse Knogler var baade gamle og nye Brud, de sidste øjensynlig opstaaet, da Knoglerne blev optaget; han prøvede da at lime disse nye Brud sammen og opdagede da, at de gamle Brud viste, at Knoglerne var marvspaltede, det vil sige slaaet itu for at man kunde pille Marven ud. Dette kunde kun være gjort af Mennesker – man saa flere Steder Knusemærker, hvor Stenen havde ramt Benet –, og disse Daadyrknogler viser altsaa, at der maa have levet Mennesker her i Landet i den sidste Mellemistid. Men vi har endnu ikke et eneste Redskab fra dem, saa vi ved ikke meget om dem; muligvis har de hørt til den primi-

tive, uddøde Neandertalrace, som dengang levede i Mellem- og Sydeuropa. Ellers har man regnet med, at de første Mennesker kom ind i Landet, da den sidste Istids Ismasser smeltede bort og gjorde Landet beboeligt; saa indvandrede de første haardføre Planter, Polarplanterne, og snart fulgte Rensdyret, dejligt Vildt, som ikke alene kunde levere velsmagende Kød, Talg og Marv, men ogsaa fortrinligt Skind til Klædedragt og gennem sine Takker et udmærket Materiale til Redskaber. Forskellige spredte Fund af Redskaber, lavet af Rensdyrtak, viser, at der har levet *Rensdyrjægere* her i Landet; det er dels nogle Slagvaaben, dannet af Stammen til en Tak med en tilskærpet Sidegren, dels nogle Spyd med Modhager. Saa fremkom der ogsaa i geologisk tidsbestemte Lag i Klinten ved Nørre Lyngby i Vendsyssel en primitiv Flintpilespids, en spids Flække med en udhugget Skafttunge, en Type, der siden er kaldt Lyngbypilen.

Først i 1944, ved en Amatørarkæologs ivrige Eftersøgen, fremkom den første Boplads fra Rensdyrjægere her i Landet, ved Bromme nær Sorø. Paa et sandet Næs ud mod et Mosedrag fandtes flere Lyngbypile og andre primitive Flintredskaber, og ved at grave nogle dybe Grøfter fandtes dybt nede et tyndt, mørkt Lag, der repræsenterede Datidens Jordoverflade; heri var der mange Flintredskaber, Lyngbypile, Skrabere og Stikler, nogle smaa mejselformede Redskaber til at arbejde i Ben med, og ogsaa nogle faa, stærkt opløste Dyreknogler, der viste hvilke Dyr man havde jaget: Rensdyr, Elsdyr, Vildhest, Jærv, Bæver og Svane. Det er en mærkelig Blanding af Dyr, der har hjemme dels paa den skovløse Tundra, dels i Skove; men den geologiske Undersøgelse gav Forklaringen: Brommebopladsen hører hjemme i Allerødtiden, den lidt varmere Periode, der for en Tid afbrød Polarklimaet, men atter maatte vige for dette; i Allerødtiden var der allerede Lunde af de mere haardføre Skovtræer, Birk Pil, Bævreasp, og dette er Forklaringen paa, at vi finder Knogler af Elg og Bæver. Brommebopladsens Tid er 9–10 000 før Kristi Fødsel.

Nu følger der et Tomrum i vor Viden paa et Par Tusinde Aar; men saa kommer der en Periode, vi kender en hel Del til: *Maglemose-Kulturen*. Den er opkaldt efter Maglemose ved Mullerup i Vestsjælland, hvor den første Boplads blev opdaget og udgravet i 1900. Det var en lille Skolepige, som bragte et Par »Hæklenaale« – Benspidser med Modhager – med til Skolen og fortalte, at samme Sted i Mosen, hvor de var fundet, var der saa mange Flintstykker i Tørven, at man hele Tiden skar Fødderne, naar man skulde ælte Tørvemassen. Læreren drog efter Skoletid sammen med en Del af Skolebørnene ned i Mosen og gravede paa Stedet, og der kom mærkelige Sager frem af Flint og Ben, blandt andet et Uroksehorn. Det blev meldt til Nationalmuseet, og der blev foretaget en større Udgravning.

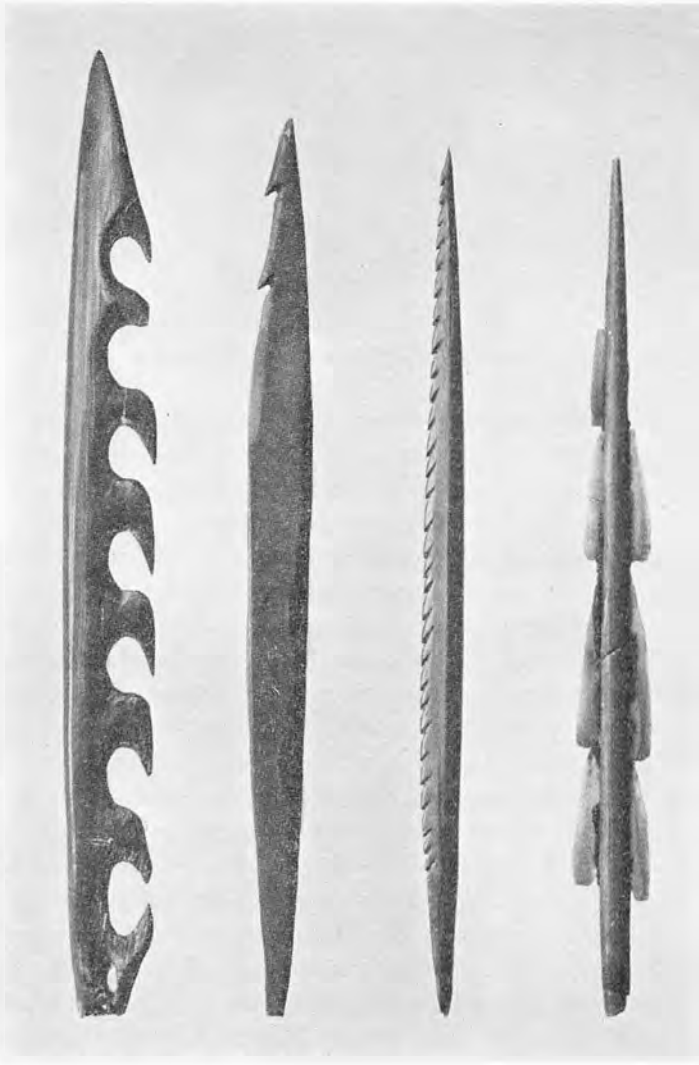

Maglemosetidens Fangstvaaben: Spydspids med kraftige Modhager, to Spidser til Fiskelystre, Spydspids med Flintægge.

Hidtil havde man ment, at de Skaldynger, man kaldte Køkkenmøddinger, var de ældste Spor af Mennesker her i Landet; nu havde man her en Boplads, der var betydeligt ældre, fra Fyrreskovstiden, Fastlandstiden, da Østersøen var en Ferskvandssø, med Redskaber og Dyreknogler, helt forskellige fra dem, man kendte fra Køkkenmøddingerne.

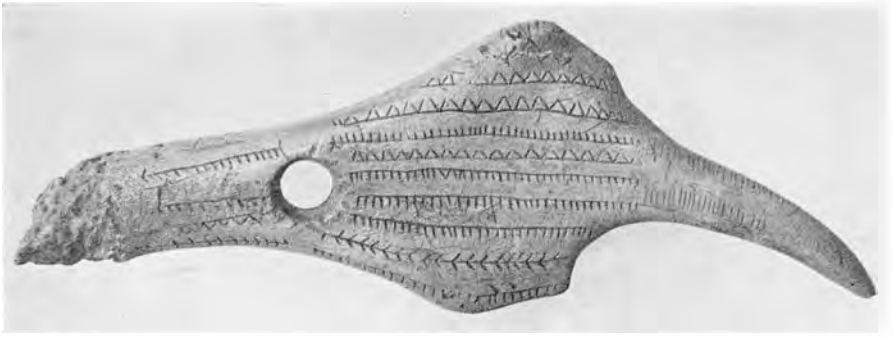

Ornamenteret Spidsvaaben af Elsdyrtak.

Senere er der fremkommet mange Bopladser fra Maglemose-Kulturen, i Sværdborg, Lundby og Holmegaards Moser i Sydsjælland, i Aamosen i Nordvestsjælland, paa Fyn og paa Bornholm; i Jylland er der ved Klosterlund Nordvest for Silkeborg fundet en Boplads, der synes at være det ældste Led af disse mange Maglemose-Bopladser, hvis Tid er omkring 5–7000 før Kristus; desværre var der ingen Bensager bevaret ved Klosterlund.

Maglemose-Folkene holdt til i Indlandet, ved Søer og Aaer. Ofte finder man deres Bopladser ude paa tilgroede Moseflader, omgivet af Rørbevoksninger, Steder, som kun har været tilgængelige i Sommertiden, da de ellers har været for fugtige. Her har deres Hytter staaet, lette, teltagtige, med et Skelet af Grene, stukket ned i Jorden, og med Gulvet dækket af Barkflager; Ildstedet, hvor man tilberedte Maden, har staaet i fri Luft; Brændsel har der været rigeligt af i det skovklædte Land, og Ild kunde man tænde ved at slaa to Stykker Svovlkis eller Svovlkis og Flint mod hinanden. Klæder har de vel syet af Dyreskind; intet Klædningsstykke er bevaret, men der er fundet Synaale af Ben. Et morsomt Fund fortæller dog lidt om Klædedragten: det er en Urokseknogle – fra Ryemarksgaard ved Jydstrup –, hvorpaa en Mand i en ledig Stund har indridset 5 Menneskefigurer, vel hans Familie. De to, antagelig Mandfolk, vender Fronten til, og man kan se, at deres Tøj, der er skraveret, har en Søm eller Aabning fortil; de tre andre vender Siden til, og deres Profil tyder paa, at det er Kvinder; ogsaa de har en Skravering, der antyder Tøjet; men Enkeltheder kan ikke ses paa disse meget primitive Tegninger.

At skaffe Føden har dengang som altid været Hovedproblemet. Hvad man har levet af, kan man se af det Affald, der har hobet sig op omkring Bopladserne. Det er først og fremmest Kødmad, og hvilke Dyr, man har jaget og spist, ses af de mange Knogler, der fylder Affaldslagene: Urokse, Elsdyr, Kronhjort, Raadyr, Vildsvin, Bjørn, Vildkat, Bæver, Sumpskildpad-

de, en Mængde Fugle og Fisk, navnlig Gedder; Skovene har været rige paa Vildt, og det er vel nok den Periode i vor Oldtid, hvor Jægerne har haft de bedste Kaar. Kødmaden har man suppleret med forskellig Planteføde, Bær og Nødder; paa et Hyttegulv i Aamosen laa et helt Lag af Hasselnødder, de fleste smukt flækkede i to Halvdele.

Hvordan har man nu skaffet sig denne Føde? Ja, Planteføden har man simpelthen kunnet indsamle, og det har vel været Kvindernes Arbejde. Men til Jagt og Fiskeri kræves Vaaben og Redskaber; men dem finder vi ogsaa mange af paa Bopladserne, naturligvis mest itubrudte, kasserede Stykker. Bue og Pil har været et vigtigt Vaaben. Et heldigt Fund fra Holmegaards Mose har givet os to næsten komplette Buer, af Elmetræ, 1½ m lange, flade, med udsparet Haandgreb, tilspidset mod Enderne, kraftige, effektive Vaaben. Ogsaa Pilene kender vi, med Træskaft med Kærv og Spidser af Flint eller Ben; nogle har Riller i Siderne, saa der med Harpiks kunde fastkittes skarpe Modhager af Flint. Til Spidser og Modhager paa Pile og Kastespyd er benyttet de saakaldte Mikroliter, som findes i stort Tal paa Maglemose-Bopladserne. De er lavet af ganske smaa, fine Flækker, de saakaldte Mikroflækker, der er slaaet af smukke, regelmæssige Blokke, der enten kan være kegleformede eller forsynet med en Forlængelse som et Haandtag til den ene Side. Mikroliterne kan enten være spidse, lancetformige, og har da antagelig været anvendt som Pilespidser, eller aflangt-trekantede og har saa nok været Modhager, indsat i Riller i Skaftet.

Et andet Vaaben har været Spydet. Vi kender mange Spidser, som kan have været anvendt som Spydspidser. De fleste er af Ben, udspaltede af Hjortenes Lemmeknogler; de kan være glatte, jævnt tilspidsede; de kan

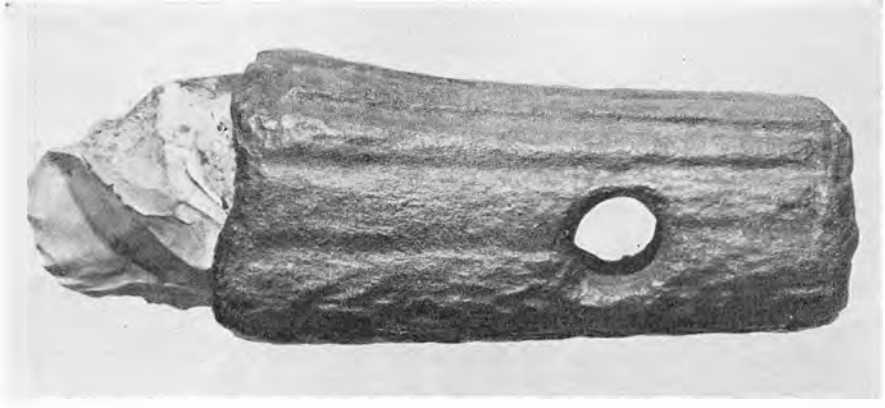

Hjortetaksøkse med indsat Flintskærpe.

have Riller i Siderne til skarpe Flintstykker; eller de kan have Hak eller Modhager i Siderne. De fleste af disse Spidser med Modhager har dog snarere tjent paa Fiskespyd, vist ofte paa flergrenede Lystre lignende Nutidens Aalejern. Ofte finder man paa visse Steder i Moserne, udenfor Bopladserne, mange af disse Lysterspidser; det er sikkert Fiskepladserne, hvor nogle af disse Spidser er brækket af og er gaaet til Bunds. Fisk har man iøvrigt ogsaa fanget paa Krog, idet man ikke sjældent paa Bopladserne finder plumpe Ben-Fiskekroge uden Modhage. Ogsaa Ruser har man brugt til Fiskefangst, flettede af tynde Pilekviste og med Gærder af Grene og Kviste, der skulde lede Fiskene hen til Rusens Aabning. Baade maa man ogsaa have haft og brugt ved Fiskeriet; mange af Bopladserne ligger iøvrigt paa Øer, der ikke har været tilgængelige, uden at man har haft et Fartøj af en Slags. Det er muligt, at man har brugt Stammebaade, udhulede Træstammer, selv om ingen af disse Baade hidtil har kunnet dateres saa langt tilbage i Tiden; men man kan heller ikke afvise den Mulighed, at de kan have haft Skindbaade med Træskelet, men den Slags bevares jo vanskeligt.

Som Vaaben mod Dyr og Mennesker har vel ogsaa Økserne og de saakaldte Spidsvaaben, som sagtens har været skæftet som Spidsøkser, været benyttet. Økserne kan dels være af Flint, dels af Ben og Hjortetak. Særlig dygtige Flinthuggere – bortset fra Mikrolit-Teknikken – har Maglemosefolkene ikke været. Flintøkserne er tarvelige, raat tilhuggede, uden Slibning, og oftest ret smaa; for at give dem mere Slagkraft, har man undertiden sat dem ind i et Hoved af Hjortetak. Man har ogsaa lavet Økser af Hjortetak alene, et Stykke af den tykke Stamme, som man i den ene Ende har forsynet med et Skafthul, i den anden med en Æg. Af Uroksens Mellemfodsben har man lavet en svær Økse eller Mejsel, men i Stedet for Skafthul har man udhulet Bagenden, saa der kunde indsættes et Skaft i Øksens Forlængelse.

Spidsvaabnene kan ogsaa være baade af Flint, Ben og Hjortetak; de første er ret plumpe, medens de af Ben ofte er smukt prydede med indridsede Mønstre; Spidsvaabnet har aabenbart været et kært Vaaben, som man gerne vilde have smukt.

Flintøkserne har ogsaa kunnet benyttes som Værktøj; større Træer har man næppe kunnet fælde med disse smaa, primitive Økser, men Grene har man kunnet hugge af. Det meste andet Værktøj blev lavet af Flækker og Spaaner. Af Flækker lavede man Bor, Knive, Skrabere og Stikler, ved at tilhugge dem paa forskellig Maade. Skrabere har været vigtige Redskaber; man finder mange af dem; snart er det de runde Skiveskrabere, lavet af Skiver, snart Flækkeskrabere med en tilhugget Æg i Enden, udbuet eller

indbuet, det sidste til at glatte Træskafter eller Benspidser med. Ogsaa ret tilfældigt formede Spaaner er tit forsynet med Skrabeæg, de saakaldte Spaanskrabere. Og saa er der endelig Slagstenen, en afrundet Rullesten af Kvartsit eller Granit af passende Størrelse, saa den falder godt i Haanden, man kan kende den paa Knusemærkerne; Slagstenen er Værktøjet, hvormed man har tilhugget Flinten.

Af Husgeraad kender vi ikke meget; en Flytning til en ny Boplads har næppe været noget større problem. Lerkar kendte man ikke; man kan have haft Skaale og Kar af udhulet Træ, Skind eller Bark, men ingen er bevaret.

Medens vi intet har bevaret af Klædedragten, kender vi en Del personlig Pynt: Gennemborede Dyretænder, der vel har været trukket som Perler paa en Snor; i Aamosen blev der engang fundet 98 saadanne Tandperler – af mange forskellige Slags Dyr – liggende sammen i en Klump paa den daværende Søbund, sikkert en tabt Perlekæde. Ogsaa Ravsmykker har man haft, flade, afrundede Stykker med Ophængningshul og ofte prydede med indridsede Stregmønstre eller indborede Hulrækker; undertiden har man ogsaa lavet Dyrefigurer af Rav.

At man har haft Sans for Skønhed, viser ogsaa de Ornamenter, man ofte ser indridset paa Bensagerne. Det er Stregmønstre, i Reglen flygtigt indrid-

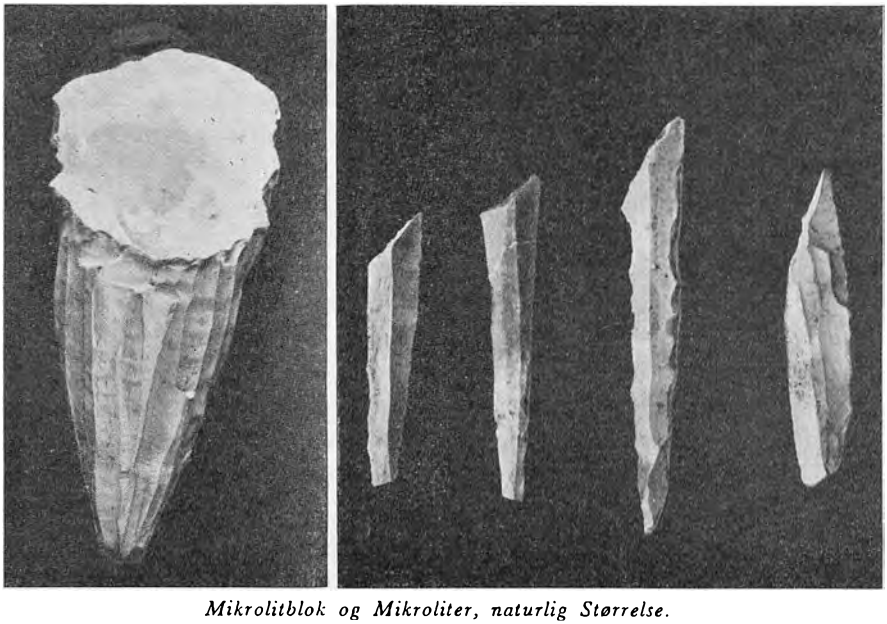

Mikrolitblok og Mikroliter, naturlig Størrelse.

set: Zigzaglinier, Linier med korte Tvær- eller Skraastreger, skraverede Felter og lignende enkle Motiver. Sjældent giver man sig af med figurlige Fremstillinger, Dyre- og Menneskebilleder, der altid er meget simple og primitive.

Maglemose-Kulturen eksisterede i den Periode, der kaldes den boreale eller Fastlandstiden, hvor Østersøen var en Ferskvandssø, og hvor Fyrren var det dominerende Skovtræ. I den senere Del af denne Periode, samtidig med de yngre Maglemose-Bopladser (Sværdborg-Gruppen), træffer vi to andre Kulturgrupper, den gamle Kystkultur, der hidtil kun kendes fra Sjælland, og den jydske Gudenaa-Kultur.

Den gamle Kystkultur kaldes saadan, fordi de første Bopladser fra den er fremkommet paa lavt Vand langs Kysterne, ved Kastrup paa Amager, i Københavns Frihavn, i den udtørrede Lammefjord, i Bramsnæs Vig og – som et lidt yngre Stadium – ved Vedbæk. Den største Boplads og vistnok ogsaa den ældste fra denne Kultur er dog for nylig dukket op et helt andet Sted, nemlig i Aamosen, i den Del af den, der kaldes Kongemosen. Mange af Redskaberne er fælles med Maglemose-Bopladserne, men der er ogsaa betydelige Forskelle: Ingen Mikroliter eller Benspidser med Modhager, men store, gode Flækker, hvoraf der laves nogle skævt-firkantede Pilespidser; dernæst nogle meget svære Spidsvaaben af Flint; Ornamenterne er gennemgaaende skaaret dybere end Maglemose-Kulturens. De Kystbopladser, der er samtidig med Maglemose-Kulturen, kender man ikke, da de ved Landets Sænkning nu er kommet til at ligge dybt under Havet; men man maa formode, at deres Sager ligner Kongemose-Bopladsens.

Gudenaa-Kulturens Bopladser ligger i stort Antal langs de jydske Aadale og Søer, navnlig i Midt- og Østjylland. De viser sig som flintbestrøede Pletter paa de sandede Marker, ofte paa Steder, der har været gode Fiskepladser: Hvor en Aa løber ind i eller ud af en Sø, eller hvor to Aaer løber sammen. Snart viser de sig som Smaapletter med en halv Snes Meter i Tværmaal, snart drejer det sig om lange Strækninger, der er oversaaet med Flint, tydende paa en langvarig Bebyggelse. Gudenaa-Kulturen synes ogsaa at have eksisteret gennem lange Tidsrum; der kan spores en Del Forskel i Sagerne fra de ældre og yngre Pladser. De Oldsager, der findes paa Gudenaa-Bopladserne, minder meget om Maglemose-Kulturens. Vi finder lignende primitive Flintøkser og Spidsvaaben, vi finder mange Flækkeredskaber, lavet af gode Flækker: Skrabere, Bor, Knive, Stikler; vi

Bue af Træ, Holmegaards Mose.

Perlekæden fra Aamosen: 98 gennemborede Dyretænder.

finder en Mængde Mikroliter af forskellige Former, ogsaa nogle, der minder om den gamle Kystkulturs rhombiske Pilespidser, men spinklere; saa er der Blokhøvle, Blokke, hvis Kant ved Finhugning er tildannet som Skrabeæg. Benredskaber og Dyreknogler kender vi ikke fra Gudenaa-Bopladserne; den sandede, kalkfattige Jord kan ikke bevare Bensager, og det samme gælder de Moser, der ligger ved Siden af Bopladser, og hvor man kunde vente at finde udkastet Affald fra Bopladserne; disse Moser i de kalkfattige Egne er sure, og saa bliver Ben hurtigt opløst. Vi kender dog fra visse jydske Moser Oldsager af Ben, som sandsynligvis tilhører Gudenaa-Kulturen: Benspidser med Hak i Kanten, Hjortetaksøkser, Hjortetakker og Ravsmykker med Mønstre af indborede Huller og forskellige andre Sager; men det er enkeltfundne Ting, hvis Tilknytning til denne Kultur man ikke kan være sikker paa; man maa haabe, at man engang vil finde en Gudenaa-Boplads ved en Mose, der har kunnet bevare Dyreknogler og Benredskaber.

De rigeste Strøg med Gudenaa-Kultur finder man langs Gudenaaen, navnlig i Egnen ved Tørring, nær dens Udspring, og i Egnen mellem Mossø og Silkeborg; langs Salten Aa, mellem dens Udløb af Salten Langsø og dens Indløb i Gudenaaen, findes den største Boplads der kendes; her, nær Rye Bro, er der bygget et helt Museum over Fundene fra denne Boplads. Men ogsaa langs andre Aaer er der fundet mange Bopladser fra

denne gamle Jæger- og Fiskerkultur, særlig ved Storaaen paa begge Sider af Holstebro, langs Skjern Aas øvre Løb, omkring den nu udtørrede Bølling Sø i Skive Aas øvre Løb og omkring Sønderkær og Vejle Aa. Men ogsaa ved næsten alle andre jydske Vandløb, hvor der er blevet ledt efter det, kender man Gudenaa-Bopladser, lige fra Liver Aa ved Hjørring til Sønderaa ved Tinglev.

Endnu mangler vi at omtale en Ældre Stenalder-Kultur, nemlig Køkkenmødding- – eller som den nu oftest kaldes – *Ertebølle-Kulturen*. Opdagelsen af Stenalderens Køkkenmøddinger er et ganske interessant Kapitel af dansk Arkæologis Historie. Videnskabernes Selskab nedsatte i 1848 en Kommission, den saakaldte Lejre-Kommission, der skulde undersøge nogle Østersbanker, som nu laa et Stykke fra Havet og som kunde tyde paa, at Landet havde hævet sig; men det mærkelige var, at der imellem Østerslagene var fundet Sager, der var tilvirket af Mennesker, Flintflækker, Hjortetaksøkser og lignende; hvad betød det? Kommissionen bestod af tre lærde Mænd: Geologen Forchhammer, Naturforskeren Japetus Steenstrup og den unge Arkæolog Worsaae. Der blev gravet i flere af disse Østersbanker, navnlig ved Roskilde Fjord, uden at man kunde faa klaret Problemet. Først under en Gravning den 24. September 1850 ved Mejlgaard paa Djursland begyndte den rette Sammenhæng at dæmre for Worsaae, idet han i sin Dagbog kommer med følgende Udtalelse:

»Jeg blev saaledes her fuldstændig overbeviist om den højst mærkværdige Kjendsgerning, at der i Østersbanken fra øverst til nederst, dog især i Midten, under de tæt pakkede Østerslag findes en Mængde forarbejdede Sager af Steen og Been, liggende enkeltviis, spredte Kul og Dyrebeen samt Skaar af Leerkar –. Naar man ser hen til at Meilgaards Omegn ikke frembyder andre Spor af Østers end netop den omtalte Bakke, der tydelig er begrænset, og naar man ser hen til de deri adspredte liggende Gjenstande ved Siden af Kul og Dyrebeen, skulde man næsten fristes til at tro, at der i den fjerneste Oldtid, medens Stranden gik tættere op til Banken, her havde været et Slags Spisested for Omegnens Folk. Derfra Kogekarrene, Kullene, Dyrebenene, Flintflækkerne. – Men det er naturligvis kun en løs Formodning, som jeg ikke vil tillægge videre Vægt.«

Men denne »løse Formodning« blev til Vished ved den Gravning, som den samlede Kommission senere samme Efteraar foretog i Dyngen ved Havelse Mølle, og i Begyndelsen af 1851 kunde Resultatet forelægges, af Japetus Steenstrup i Videnskabernes Selskab og af Worsaae i Oldskriftselskabet. Det var Steenstrup, som her første Gang om disse Østersdynger anvendte Ordet »Køkkenmøddinger«, et Ord som gik sin Sejrsgang Verden over, radbrækket paa alle Sprog. Vor store Arkæolog Sophus

Snit igennem en Køkkenmødding.

Müller kunde ikke lide dette »simple« Ord – vel ogsaa noget paa Grund af Uvilje mod Steenstrup – og erstattede det med Skaldynger eller Affaldsdynger; nu benyttes det dog igen.

En Køkkenmødding er en Affaldsdynge, hovedsagelig bestaaende af Østersskaller og andre Strandskaller, der har hobet sig op paa og omkring Bopladsen. Lagene kan være af betydelig Udstrækning og Tykkelse, afhængig af Antallet af Beboere paa Bopladsen og af det Tidsrum, hvori den har været beboet; undertiden kan Lagene være et Par Meter tykke. Ser man nærmere efter, viser det sig, at vel bestaar det meste af Dyngen af Østersskaller, men der er meget andet i den: Skaller af Hjertemuslinger, Blaamuslinger og Strandsnegle (derimod ikke de nu saa almindelige Sandmuslinger, som først senere er kommet ind i vore Farvande). Saa er der Dyreknogler af mange Slags; Lemmeknoglerne er altid spaltede, saa man kan pille den velsmagende Marv ud. Der er Affald fra Flinttilhugningen, Redskaber og Brugsgenstande, mest itubrudte og kasserede Sager. Og endelig er der Aske, Trækulstykker og ildsværtede Sten, der viser, at der har været brændt Baal og tilberedt Mad paa Stedet.

Selve Boligen finder man i Reglen intet Spor af; et Sted, ved Vegger i Himmerland, er der ved en lille Køkkenmødding ved Foden af en Klint

fundet nogle Hulninger i Klinten, der tyder paa, at man har gravet sig lidt ind i denne og her har boet under et Halvtag.

Køkkenmøddingerne ligger i stort Tal langs med vore Fjorde og Vige, sjældent ud mod det aabne, mere urolige Hav. De ligger ikke ved Nutidens Kystlinie, men ved Datidens, og paa Grund af Landets Hævningsforhold ligger denne i den nordlige Del af Landet et Stykke indenfor den nuværende Kyst, medens den i den sydlige Del af Landet ligger udenfor den nuværende Kystlinie, saaledes at Bopladsen her nu ligger paa lavt Vand; derved er eventuelle tilstedeværende Strandskaller og Bensager blevet bortskyllet, saa kun Flintsagerne er tilbage.

Vi er nu fremme i den Tid, vi kalder den atlantiske eller Stenalderhavets Tid; Havet er brudt igennem vore Sunde og Bælter, og Østersøen er blevet en Havbugt med Saltvand; og da det nordlige af Landet ligger lavere end nu, er der bedre Forbindelse med Verdenshavet, og Vandet langs vore Kyster er mere salt end nu; og dette er Forklaringen paa, at Østersen dengang kunde leve paa Steder, hvor den nu forlængst er uddød, for Eksempel i Isefjordsomraadet og i Odense Fjord. Med det milde, fugtige Klima har Egen og dens Følgesvende Lind og Ælm afløst Fyrren som det fremherskende Skovtræ.

Afviger Køkkenmøddingfolkets Levevis paa afgørende Punkter fra Maglemosefolkets? Tilsyneladende ikke. Jagt og Fiskeri har ogsaa her været Hovederhvervene; men naturligvis betyder Opholdet ved Kysten visse Ændringer i Livsføringen. Nogle af Skovens største, jagtbare Dyr synes forsvundet eller i hvert Fald stærkt trængt tilbage; dette gælder Elsdyr og Urokse. Krondyr, Raadyr og Vildsvin er nu det vigtigste Vildt; til Gengæld har man faaet Havets Sæler og Fisk, samt Skaldyrene, der har dannet en behagelig Tilsætning til Kødmaden.

Mange af Redskabsformerne fra de ældste Kulturer gaar igen i Ertebølle-Kulturen. Dette gælder Flækkeredskaberne, Skrabere, Bor, Knive, Stikler, og ogsaa nogle Bensager gaar igen: Hjortetaksøkser, Benprene, Fiskekroge, som dog nu er spinklere. Andre har ændret sig noget. Dette gælder saaledes Flintøkserne. Vel genfinder vi i de ældre Afsnit af Perioden de to fra Maglemose-Kulturen velkendte Typer, Kærneøksen, lavet af en Flintknold, og Skiveøksen, lavet af en Flintskive, hvis skarpe Æg benyttes som Æg paa Øksen; men denne sidste har i den sidste Del af Perioden, hvorfra de allerfleste af de egentlige Køkkenmøddinger stammer, faaet en særlig Udvikling til en flad, ret elegant Økse, som nu næsten har fortrængt Kærneøksen, der i de ældre Kulturer var stærkt dominerende; iøvrigt faar ogsaa Kærneøksen nu en særlig Udvikling, med Finbehandling af Æggen. Saa optræder der slebne Grønstensøkser, dels Trindøksen, der allerede var

tilstede i den gamle Kystkultur, dels en fladerc, ogsaa slcben Øksc, der efter en Boplads i Skaane kaldes Limhamnøksen.

Mikroliterne er forsvundet; som Pilespidser optræder en ny Form, Tværpilen, dannet ved Overhugning af en Flække paa to Steder, hvorved der opstaar et smalt, trapezformet Flintstykke; den smalle Ende sættes saa ind i Skaftet, medens den brede danner en tværstillet skarp Æg; man skulde ikke tro, at en saadan Pil var særlig virkningsfuld; men praktiske Forsøg har vist, at den har ganske god Gennemslagskraft. Vi har ogsaa disse Tværpile paa de yngre Gudenaa-Bopladser, og den fortsætter langt ind i Yngre Stenalder, saa den maa have været et ganske godt Vaaben.

Mange af Maglemose-Kulturens Benredskaber er forsvundet. Det gælder saaledes Lysterspidserne med Modhager; til Gengæld optræder – om ikke særlig talrigt – svære Harpuner med Modhager, antagelig til Sælfangst. Et andet nyt Redskab er Slag- eller Trykstokken, lavet af en Hjortetaksgren, hvis Spids er skaaret af; den har muligvis været brugt ved Flintarbejdet. Spydspidserne af Ben med indsatte Flintægge forekommer endnu paa de ældre Ertebølle-Bopladser, men forsvinder saa. Tandperler bruges endnu, men Ravsmykker forekommer næsten ikke, og Ornamentikken paa Bensager er næsten forsvundet. Et nyt Toiletredskab er Benkammen.

Noget helt nyt er Keramik, som optræder paa de senere Bopladser. Det er dels grove, spidsbundede Kogekar, dels mindre, ovale Skaale, der vistnok har tjent som Spæklamper. Ertebøllefolkenes Keramik er ikke særlig god;

Urokseknogle med Menneskebilleder. Maglemosetid.

Lermassen er stærkt blandet med Grus, og Brændingen er ikke fremragende; men disse grove Kar udfylder øjensynlig et Behov.

Paa mange yngre Ertebølle-Bopladser er der desuden fundet Skaar af mere tyndvæggede, bedre brændte Kar, der minder om Yngre Stenalders, ja, undertiden kan man i dem genfinde Yngre Stenalders Karformer og Ornamentik. Undertiden træffer man i disse Skaar Aftryk af Korn, Hvede og Byg, og man træffer ogsaa undertiden paa Bopladserne Knogler af Tamdyr, Køer, Faar, Svin, foruden Hunden, der har været Menneskets trofaste Ledsager siden Maglemose-Kulturen, og hvis Tænder har sat Mærker i mange af de Dyreben, man finder i Køkkenmøddingerne.

Der er en Del Diskussion om, hvordan disse nye Ting, Korn, Husdyr og tyndvægget Keramik, skal tydes. At Ertebølle-Kulturen har levet nogen Tid ind i Yngre Stenalder, sammen med Stenalderbøndernes begyndende Agerdyrkning og Husdyrhold, er forlængst paavist. Er disse Sager paa Ertebølle-Bopladserne blot Tegn paa, at disse Jægerfolk har været i Forbindelse med Bønderne, har tiltusket sig nogle af deres Lerkar – af og til ogsaa en sleben Økse – og at de i Ny og Næ har skudt en Tamko eller et Faar? Eller betyder det, at Ertebøllefolket har været de første Agerdyrkere her i Landet, at de sydfra har lært Korndyrkning og Husdyrhold og saa smaat er begyndt med disse Næringsveje, samtidig med at Jagt og Fiskeri dog stadig var Hovederhvervene? Der er noget, der taler for begge Muligheder; vi maa her, som saa ofte i Arkæologien, afvente nye Fund.

Vi kender mange Bopladser fra Ertebølle-Kulturen, navnlig langs Kysterne, men ogsaa en Del inde i Landet, i de store Mosedrag. Til Periodens ældre Afsnit hører paa Sjælland Bopladserne ved Nivaa og Hen-

Hjortetaksøkse med Skaft, liggende i Stranddynd, Dyrholmen.

Spidsbundet Lerkar fra en Køkkenmødding.

riksholm (ved Vedbæk) og paa Amager, i Jylland den ældre Bebyggelse ved Dyrholmen og Kolind paa Djursland. Men langt de fleste af de kendte Bopladser – og næsten alle Køkkenmøddinger – tilhører Periodens yngre Afsnit. Paa Sjælland er der navnlig mange Køkkenmøddinger i Isefjordsomraadet: Sølager, Havelse Mølle, Bilidt og Kalvø ved Frederikssund, Louiseholm ved Jægerspris, ved Skuldelevaasen, Kattingeværk, Bramsnæs Vig, ved Vejle Kro nær Faarevejle, for at nævne nogle af de mest kendte; i Odsherred er der en stor Køkkenmødding ved Klintesø og en Boplads paa Ordrup Næs. Ogsaa paa Amager er der en Del Bopladser fra denne Tid. Længere sydpaa paa Sjælland ligger Bopladserne paa Grund af Landets Sænkning i Strandkanten, saaledes ved Køge, ved Jungshoved, Oringe og flere Steder paa Møn; det samme er Tilfældet paa Lolland-Falster. Men vi har ogsaa sene Ertebølle-Bopladser i Indlandet paa Sjælland, navnlig i Aamosen, hvorfra vi kender mange og rige Bopladser; ogsaa i Moser ved Godsted og Vester Ulslev paa Lolland er Ertebøllefolket trængt ind og har slaaet sig ned.

Paa Fyn finder vi navnlig Ertebølle-Bopladser paa Hindsholm, men ogsaa i Indlandet (Neverkær ved Aarup). I Jylland er det rigeste Strøg med Køkkenmøddinger ved Limfjorden, langs Randers og Mariager Fjord og paa Djursland. Ved Limfjorden ligger Landets to største Køkkenmøddinger, Ertebølle og Bjørnsholm, og mange andre; ved Mariager Fjord har vi dem ved Havnø og Aamølle, ved Randers Fjord ved Gessinggaard. Nordligt paa Djursland ligger den store Mejlgaarddynge, langs det nu udtørrede Kolindsund store Dynger ved Fannerup og Kolind, og noget vestligere, ved en Fjord, der snor sig ind langs Oksenbækken, et Tilløb til Alling Aa, den store Boplads Dyrholmen, hvor der er paavist tre Stadier af Ertebølle-Kulturen, idet Bebyggelsen maatte rykke længere og længere tilbage, efterhaanden som Havet steg.

Skæftet Tværpil.

Skiveøkse, Ertebølle-Kulturens vigtigste Økseform.

Gaar vi længere sydpaa i Jylland, træffer vi en stor Boplads ved Aarhus Aas Udløb af Brabrand Sø og en anden ved Kysing Nor; men længere sydpaa maa man gaa ud i Vandet for at finde dem; saaledes blev der fundet en Mængde Sager ved Udvidelse af Kolding Havn.

Dermed har vi gennemgaaet de Kulturgrupper, som vi med et fælles Ord kalder Ældre Stenalder. Det er lange Tidsrum med ret stillestaaende Kulturer. Ret mange Mennesker har der næppe været her i Landet; det var Jægere og Fiskere, som drog omkring i smaa Flokke og slog sig ned snart et Sted, snart et andet; man var afhængig af Naturen og hvad den kunde give, først og fremmest Vildtet, og der har sikkert i Perioder hersket Smalhans. Naar vi finder mange Bopladser fra Ældre Stenalder, er det sikkert ikke, fordi Landet har været tæt befolket, men snarere fordi man har flyttet fra Sted til Sted; een Familie kunde paa den Maade have adskillige Bopladser i Løbet af et Aar.

Deres materielle Kultur, Levevis og Redskabsformer kender vi, som vi har set i det foregaaende, en lille Smule til; til deres aandelige Liv praktisk talt intet. Vi kender lidt til deres Ornamentik; men hvad Forestillinger de har gjort sig om Liv og Død, hvilke Magter de har troet paa og tilbedt, ved vi intet om. Knap nok, hvordan de behandlede deres døde. Vi kender kun to sikre Grave fra Ældre Stenalder, vistnok begge fra den gamle Kystkultur. Neden under Vedbæk-Bopladsens Kulturlag fandtes en Grav, en Nedgravning i Jorden, hvori der laa et Skelet i udstrakt Stilling, med 4 store Sten lagt ovenpaa; han skulde ikke gaa igen! Og nedgravet i Bunden af et nyt Bassin ved Korsør Havn laa et Skelet, der hvilede paa og var dækket af et Barktæppe; han havde faaet en smuk Flintflække med i Graven.

Men andre Steder synes det ikke altid at være gaaet saa regulært til. Paa adskillige Bopladser har man imellem Dyrebenene fundet Menneskeknogler, og paa Dyrholm-Bopladsen var der ret mange Menneskeben, der var behandlet paa fuldstændig samme Maade som Dyrebenene, marvspaltede, med Skrabe- og Snitmærker; der er ikke Tvivl om, at der her har været drevet Menneskeæderi, hvad enten dette nu skyldes Sult, Overtro eller andre Aarsager.

Hvordan saa Ældre Stenalders Mennesker ud? Var det en fremmed, primitiv Race? Slet ikke. De faa, sikre Kranier, vi har bevaret, viser en fintbygget, langskallet Race, ikke meget forskellig fra den, der nu bebor vort Land. Vi maa antagelig medregne disse gamle Jægere og Fiskere blandt vore Forfædre.

YNGRE STENALDER

Vi er nu naaet til et afgørende Skel i Stenalderen, ja vel det vigtigste Skel i hele vor Oldtid: Overgangen fra en Tilværelse som Jægere og Fiskere til at være en fastboende Bondebefolkning, der dyrkede Jorden og holdt Husdyr. Hvordan gik nu denne Overgang for sig?

Agerbrug og Husdyrhold er ikke opfundet her i Landet. Allerede flere Aartusinder før disse Næringsveje naaede herop, var de kendt i Orientens Lande, Ægypten, Mesopotamien, Persien, Indien; herfra bredte de sig til Europa, og allerede omkring 4000 før Kristi Fødsel synes de at have bredt sig til Europa, hvor der med Centrum i Donaulandene udvikledes en Agerbrugskultur, som man efter Ornamenterne paa deres Lerkar kalder den baandkeramiske. Det tog dog endnu et Aartusinde, før disse nye Næ-

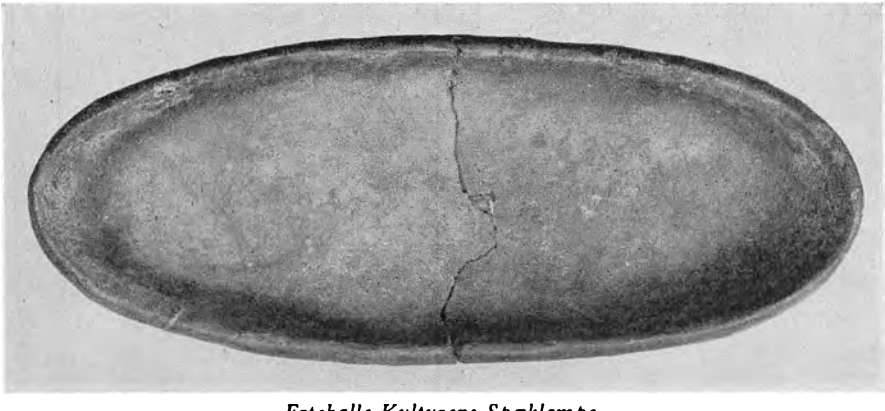

Ertebølle-Kulturens Spæklampe.

ringsveje trængte op til vort, saa fjærnt fra de store Kulturcentrer liggende Land og fik Fodfæste her.

Hvordan kom det? Var det vor gamle Jæger- og Fiskerbefolkning, som under Paavirkning sydfra begyndte at dyrke Jord og holde Kvæg? Eller var det ved en Indvandring af et nyt Folk at disse Næringsveje og alt det andet nye, der fulgte med, kom ind i Landet? Dette Spørgsmaal er allerede berørt under Omtalen af Ertebølle-Kulturen, paa hvis senere Bopladser vi finder meget, der viser Forbindelse med det nye; men noget afgørende Svar herpaa kan endnu ikke gives.

Men lad os se, hvad vi ved om vor første agerdyrkende Befolkning. Yngre Stenalders første Afsnit kaldes fra gammel Tid *Dyssetiden*, fordi de ældste Stengrave, Dysserne, hører den Tid til; nu er dette Navn ikke saa træffende mere, da det har vist sig, at Dysserne først optræder i den senere Del af Perioden. Denne kan deles i 3 Afsnit, der betegnes ved Bogstaverne A, B og C. Fra det første Afsnit, A, kender vi næsten kun nogle Lerkar, der som Ofre til de højere Magter er sat ud i Moserne. Det er nogle tyndvæggede, godt brændte Kar med rund Bug og en opadtil udvidet Hals, hvorfor man har kaldt dem Tragtbægre; af Ornamenter har de i Reglen kun nogle Rækker af smaa Gruber, lavet med en Pind, under Mundingen, men de har ofte Hanke og Øskener, snart ved Halsen, snart paa Bugen. Skaar af saadanne Kar træffes ikke sjældent paa sene Ertebølle-Bopladser, og fornylig er de fundet i stor Mængde i Affaldsgruber paa en Boplads ved den nu nedlagte Landsby Store Valby ved Slagelse; men ogsaa her er Flintsagerne stærkt ertebøllepræget. Hvis disse A-Lerkar er medbragt af et indvandret Bondefolk, maa vi indrømme, at vi ikke kender disse Menneskers Redskaber og Vaaben; thi at de Mennesker, der lavede A-Karrene, kendte til Agerdyrkning, ser vi af de Aftryk af Korn, der findes i Karrene: Byg, af den primitive Sort, der kaldes nøgen Byg, og Hvede af de Afarter, der

Kølle af Grønsten, ejendommeligt Vaaben fra Dyssetid.

kaldes Enkorn og Emmer. Men der er som sagt ogsaa den Mulighed, at det er Ertebøllefolkene, der ved Samkvem med Folk Syd for Østersøen har lært Agerdyrkningens Kunst.

Men snart, i Dyssetidens B-Fase, kommer der en Nyindvandring af flere Agerdyrkere. Man kan ved Pollenanalyse af Lagene i Moserne se, at der ret pludselig sker en kraftig Skovrydning, idet de store Skovtræer gaar tilbage, og samtidig optræder en Del urteagtige Planter, der plejer at følge med dyrkede Marker, navnlig Vejbred. Lag af Trækulstøv viser, hvordan denne Skovrydning er foregaaet: Ved Hjælp af Økse og Ild, Svedning, som det kaldes i Sverige.

Vi kender denne nyindvandrede Bondebefolkning fra flere Bopladser, først og fremmest fra Havnelev paa Stevns. Her ser vi for første Gang den store Skovøkse, som man brugte ved Skovrydningen: Den lange, helt slebne tyndnakkede Flintøkse med hvælvede Sideflader og slebne Sidekanter, indsat i det udvidede Hoved af et solidt Træskaft. Moderne Forsøg har vist, hvad en saadan Økse kan præstere; en øvet Mand kunde paa knap en Time fælde et 42 cm tykt Egetræ!

Den tyndnakkede Flintøkse, Skovrydningsøksen.

Den lille, lette Skiveøkse finder man ogsaa; den har man sikkert lært at kende hos Ertebøllefolkene, der boede i Nærheden, ude ved Kysten. Efterligningen er ikke altid faldet saa heldig ud; men man har fundet denne lille, lette og skarpe Økse ganske nyttig til lettere Arbejde.

Iøvrigt er Havnelevfolkenes Flintarbejde ikke særligt imponerende; gode Flintflækker og de deraf lavede Redskaber har man ikke interesseret sig for; Dagliglivets simple Redskaber, Skrabere, Knive og Bor, har man lavet af Skiver og Spaaner; navnlig finder man en Mængde store, runde Skiveskrabere, der vel har været brugt ved Skindberedningen. Ogsaa Tværpilene lavede man af smaa Spaaner. Saa finder man Slibesten af Sandsten, til at slibe Økserne paa; der har vel været et Mellemlag af Sand og Vand, men det har været et strengt Arbejde at slibe den haarde Flint. Man finder ogsaa en ganske elegant Økse af Grønsten med Skafthul og slebne Facetter, hvorfor man har kaldt den Mangekantøkse; da den næppe har været til Arbejdsbrug, har man kaldt den Stridsøkse.

Keramik er der meget af, tyndvægget, af flere forskellige Former; der er Tragtbægre, der minder om de gamle A-Bægre, men med en skarpere Profil; der er Krukker med Øskener paa Bugen, Snorebægre, ornamenteret med indtrykkede Snore under Mundingen, og Kraveflasker med en snæver Hals, hvorpaa der sidder en bred Krave, og en rund Bug, et Kar, der kunde benyttes som Feltflaske, hængende ved Bæltet.

At Havnelevfolkene har været Agerdyrkere viser Aftryk af Hvede og Byg i Lerkarrene, og Fund af Kværnsten viser, hvordan de har malet Kornet. Og at de har haft Husdyr viser Dyreknoglerne paa Bopladsen, der aldeles overvejende bestaar af Husdyrknogler: Okse (de fleste), Faar og Svin; af vilde Dyr er der kun enkelte Knogler af Krondyr og Sæl; man

Tre af Dyssetidens Lerkarformer: Tragtbæger, Dysseflaske, Kraveflaske.

Rigt ornamenteret Lerkar fra Dyssetid.

har nok af og til drevet lidt Jagt og Fangst; men det er Agerdyrkning og Kvæghold, der har været Hovederhvervene.

Man kender nogle faa Grave fra denne Tid; det er simple Jordgrave, snart under en lav Høj, snart under flad Mark. Den døde synes at have ligget udstrakt, og som Gravgods er medgivet Lerkar eller Flintøkser.

Hvorfra kom vor første Befolkning? Noget sikkert kan endnu ikke siges derom. Fra den baandkeramiske Kulturkreds kan den næppe være kommet, snarere fra Egne, der ligger længere mod Sydøst; men dette Spørgsmaal maa siges at være uløst endnu.

Saa kommer, i Periodens C-Fase, Dyssen i Brug som Grav. Det er svære, aflangt-firkantede Kamre, bygget af store Stenblokke med en plan Inderside, og over dette Gravkammer lægges som Dække en mægtig Sten-

blok, Overliggeren. Omkring Kammeret opbygges en Jordhøj, der dog ikke dækker det øverste af Sidestenene eller Overliggeren, og langs Foden af Højen oprejses en Krans af svære Randsten. Højen kan være rund; saa taler man om en Runddysse. Eller den kan være lang, rektangulær, ofte med flere Kamre: Langdyssen. En stor Del af de Dysser, vi ser ude omkring i Landet, har slet ingen Høj, men Kammeret staar frit paa Marken; Højen er i Tidens Løb pløjet eller gravet bort; saa kalder man det et Dyssekammer.

I Dysserne er gravlagt eet eller flere Skeletter, og som Gravgods er medgivet tyndnakkede Flintøkser, Lerkar eller Ravperler. Lerkarrene er for en Del af de samme Former som i det foregaaende Afsnit, men Dekorationerne er rigere; Karrenes Bug er næsten altid lodret afstribet, og undertiden optræder Kar, hvis hele Overflade er dækket af Mønstre, dannet af Streger, Snoreindtryk, Pindstik og lignende. En yndet Karform er Dysseflasken, med snæver Hals, bred Bug og Øskener ved Overgangen mellem Hals og Bug.

Det har været et meget betydeligt Arbejde at bygge disse Dysser; navnlig Langdysserne kan være af imponerende Størrelse; den længste, i Jylland, er ikke mindre end 185 Meter lang. Og at faa slæbt alle disse store Sten sammen og faa dem anbragt har krævet Arbejde. Nu har den danske Jord fra Istiden og som den henlaa uforstyrret gennem Ældre Stenalders Aartusinder antagelig været meget rig paa store Sten, saa man ikke behøvede at slæbe Dyssernes Sten alt for langt; saa kunde man jo samtidig faa ryddet Marken for Sten; de mindre kunde lægges i Højen eller som Pakning omkring Kammeret; men Arbejde har det krævet.

Men hvad er det, der pludselig faar Folk til at bygge disse uhyre solide Grave til de døde? Hidtil havde man jo klaret sig med simpelthen at grave dem ned i Jorden. Der maa være kommet helt nye Forestillinger om Livet efter Døden, om hvordan den døde skal behandles; og det er næppe noget, man selv har fundet paa heroppe i vor Afkrog af Verden.

Man har talt om, at Opførelsen af disse store Stengrave skyldes en vandrende Religion, der er kommet her til Landet; og noget er der nok om det. Ideen med at bygge store, solide Stengrave til de døde er i det 3.–4. Aartusinde før vor Tidsregning vidt udbredt langs Middelhavets og Atlanterhavets Kyster. I de gamle Kulturlande faar de en storslaaet og fornem Udformning i Ægyptens Pyramider og Grækenlands Kuppelgrave; i Nordafrika, Spanien, Portugal, Frankrig, Irland og England bliver de mere enkle, Dysser, Jættestuer, undertiden sære Former med flere Kamre og Gange. Men alle hænger sammen ved en fælles Idé: Det solide Dødehus, som, hvis det ikke forstyrres, kan staa til evige Tider.

Det er da naturligt at se vore Dysser som et Udslag af, at denne Idé ogsaa er kommet til Danmark. Tidligere mente man, at Stengravenes Udbredelse skyldtes et vandrende Folk, der ogsaa var kommet til Danmark vestfra som de første Agerdyrkere. Men dette kan ikke være Tilfældet. Vi har ikke hverken i England eller Frankrig Stengrave, der kan have dannet Forbillede for vore ældste Dysser, og ogsaa Indholdet, Gravgodset, er helt forskelligt fra det, man finder dér. Det kan kun være selve Ideen, der som en vandrende Religion er kommet til os vestfra. Men selve Stengraven udformer vi paa vor egen Maade; det er blot den sædvanlige mandslange Jordgrav, der nu omgives med svære Stenblokke; og Højen og Randstenene skal gøre Gravmonumentet mere monumentalt.

I flere af de ældste Dysser er der kun fundet eet Skelet, og det har sikkert ogsaa været det oprindelige, ligesom i Jordgravene. Men det var jo en møjsommelig Historie at skulle bygge en Dysse hver Gang, der døde et Medlem af Familien. Saa gravlagde man den næste døde i samme Kammer som den første – hvis der var Plads. Men saa gik man over til at bygge Kamrene større; man kunde bygge den ene Side i Graven af to Sten, der dannede en Vinkel; saa blev Gravrummet større; eller man kunde gaa over til at lave Kammeret fem- eller sekskantet. Denne Udvikling begynder saa smaat i denne Periode, men tager Fart i den næste, Jættestuetiden, hvor en ny Gravform, Jættestuen, kommer til. Fra oprindelig at have været en Enkeltgrav, gaar Stengravene nu over til at være Fællesgrave, hvor en hel Familie, maaske en hel Slægt, ja vel endog en hel Landsbys Beboere har fundet Hvile.

Er Dysserne saaledes Udtryk for nye religiøse Forestillinger, er der ogsaa en anden religiøs Skik, der kommer ind i Landet sammen med de nye Næringsveje; det er Ofringerne til de højere Magter. I mange Moser finder man paa bestemte Arealer Lerkar fra denne Tid, øjensynlig udsat med Mad og Drikke som Offer til Guderne eller Aanderne for at opnaa et eller andet; en Gang stod en velformet Træske endnu i Karret. I andre Tilfælde finder man Flintøkser – oftest smukt forarbejdede, ubrugte Stykker – nedlagt, i Reglen flere sammen; undertiden har man dog sparet sig det slidsomme Slibearbejde og nedlagt Økserne uslebne. Saadanne Økseofre træffes ogsaa paa fast Land, undertiden under en stor Sten, ved en Kilde eller andetsteds.

Saa er der de store Ravfund. I Dyssetiden har man interesseret sig meget for Rav. I Dysserne finder man ofte Ravperler, mest rørformede Perler, korte og lange, mere klumpede Stykker og endelig Samlestykker med flere Huller, til at holde Kæderne sammen med. I visse Moser, navnlig i Jylland, er der fundet store Mængder af Ravperler, ofte nedlagt i

Lerkar. I en Mose ved Mollerup i Salling blev der fundet en Bunke med 11000 Perler; Fundet er nu i Skive Museum. Endnu vægtigere er dog Fundet fra Læsten, nu i Nationalmuseet; her er der ganske vist kun 4000 Ravperler, men de vejer 8½ kg. En Del af disse Ravfund er utvivlsomt Kvindernes Offergaver; men overfor andre – navnlig de største – er man mere i Tvivl; det kan ogsaa være Depoter, hengemte Værdigenstande, Handelsvarer, som i Ufredsaar er blevet gemt i Moserne, men saa, formodentlig ved Ejerens Død, aldrig er blevet hentet; og det samme kan ogsaa være Tilfældet ved større Samlinger af Flintøkser.

Et andet ejendommeligt Offerfænomen er blevet set i Aamosen: En udhulet Stammebaad var fæstnet til Mosebunden ved 4 nedrammede Pæle; i Baaden var der en Lerarne, hvorpaa der havde brændt Baal; ved denne laa der en Benkniv, og i Mosen ved Siden af Baaden laa der et Menneskeskelet.

De Skaalgruber – flade, indgnedne, runde Gruber –, man ofte finder paa Stenblokke, ikke sjældent paa Dyssernes Sten, maa ogsaa have noget med Religion at gøre; de er blevet tydet som Frugtbarhedssymboler.

I Løbet af Dyssetiden bredte Bebyggelsen sig ud over Landet; man kan følge den dels ved Hjælp af selve Dysserne, dels ved Udbredelsen af de tyndnakkede Økser. Dysserne træffer vi talrigst paa Øerne, navnlig Sjælland, men ogsaa i ret stort Tal i Øst- og Nordjylland, sjældnere i Midt- og Vestjylland; men de mange Fund af tyndnakkede Flintøkser viser, at ogsaa disse Egne har haft en ikke ringe Befolkning; blot har de stadig brugt de gamle Jordgrave; det tog jo nogen Tid, før den nye Gravskik trængte helt igennem, og desuden var det ikke alle Egne, hvor det var let at skaffe de store Sten til Dysserne.

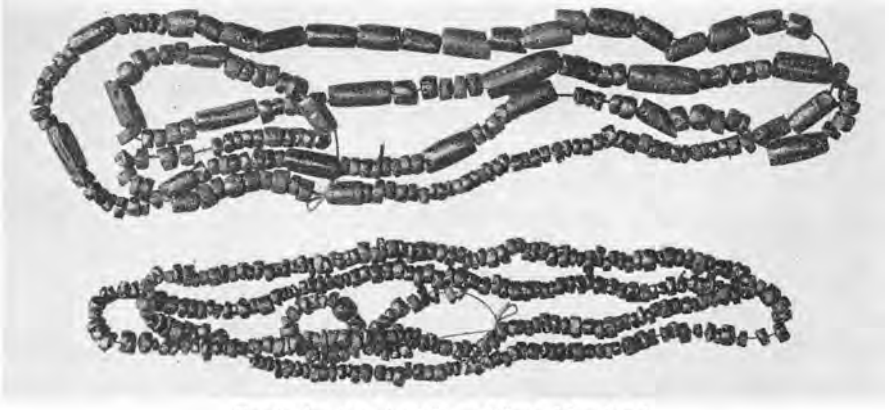

Ravperler fra et af Dyssetidens Mosefund.

Selv om disse Agerdyrkere nu havde bredt sig ud over næsten hele Landet, maa man dog ikke tænke sig, at dette var helt opdyrket. Det meste af det har sikkert endnu været skovklædt – Egeblandingsskoven –; men i Rydninger i Skoven har de smaa Bondesamfund slaaet sig ned, ryddet Agerpletter til Dyrkning af deres Hvede og Byg og haft deres Kvæg, Faar og Svin gaaende i Skovene og paa Overdrevene omkring Landsbyen. De har foretrukket Steder, hvor Jorden ikke var alt for svær og tung at dyrke; den letmuldede Sandjord blev foretrukket. Om man har behandlet Jorden med Hakke eller Plov, ved man ikke. De økselignende Redskaber – Skolæstøkser –, der er blevet tydet som Plovskær, er for faatallige til, at de kan have været almindeligt anvendt.

Ved Barkær i det sydlige Djursland er der blevet undersøgt en Boplads fra et saadant lille Bondesamfund. Øverst paa en sandet Bakke laa der paa begge Sider af en brolagt »Gade« to 85 m lange og 7 meter brede, parallelle Huse, der synes at have været bygget af Træ uden Lerklining. Ved lette Træskillevægge var disse

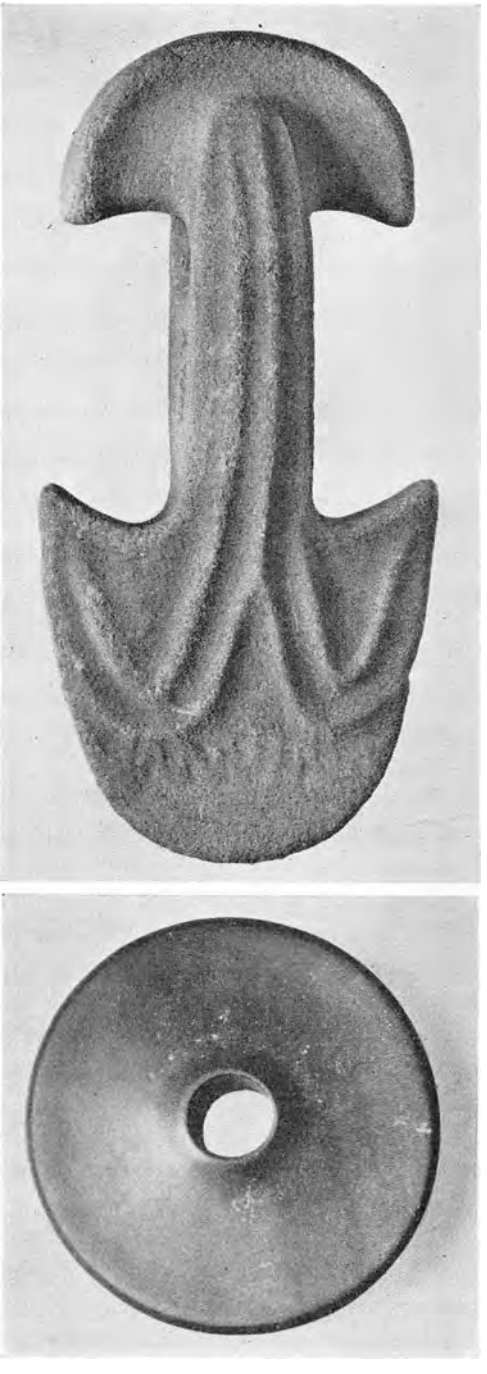

Øverst: Elegant formet Stridsøkse af Grønsten, Jættestuetid.
Nederst: Skiveformet Kølle, et ejendommeligt Vaaben fra Jættestuetid.

To Lerkar, Tragtbæger og Øskenbæger. Ældre Jættestuetid.

lange Huse delt i Rum paa 3 Meters Længde; man kunde se det af Jordens forskellige Farve i de enkelte Rum og af Rækker af smaa Pælehuller i Skillerummene; det har været rigtige »Rækkehuse« med 26 eetværelses »Lejligheder« i hvert Hus. Man har ryddet Skov og dyrket de sandede Agre, Kvæget gik i Skoven deromkring og samledes muligvis paa den brolagte »Gade« mellem Husene om Natten; det var i den milde subboreale Periode, hvor det var saa varmt, at Vinrankerne kunde trives her i Landet; saa Kvæget behøvede ikke at komme paa Stald om Vinteren. Men ved Opdyrkningen af de sandede Agre begyndte Sandflugten, og det varede ikke længe, før det lile Bondesamfund ved Barkær maatte opgive sin Boplads og flytte til bedre Egne.

Men samtidig med at Bondebefolkningen tog Landet i Besiddelse, levede der stadig smaa Grupper af den gamle Jæger- og Fiskerbefolkning ved Kysterne og Aaerne i Indlandet. Hvordan Forholdet mellem disse to Folkegrupper har været, ved vi ikke noget om; næppe altid saa fredeligt; men en vis Vekselvirkning mellem dem har der været; vi finder ofte paa Jægerfolkenes Bopladser slebne Flintøkser og Skaar af Bondebefolkningens Lerkar. Maaske har de i Ny og Næ for Vildt tiltusket sig en Flintøkse eller et Lerkar, eller disse sidste er lavet af Bønderpiger, som har giftet sig med Mænd af Jægerbefolkningen.

Med Yngre Stenalders Frembrud er der kommet Fart i Kulturudviklingen. I Ældre Stenalder skete Fremskridtene trægt og langsomt og var gennem lange Tidsrum – Aartusinder – næsten umærkelige. Nu kommer der Fart i Udviklingen. Det ældste Agerbrug her i Landet er ved Kulstof

14-Metoden tidsbestemt til ca. 2600 Aar før Kristi Fødsel, og hele Dyssetiden har næppe varet længere end 300 Aar; og alligevel kan man i Løbet af denne Periode se en tydelig Udvikling i Oldsagsmaterialet, navnlig i Lerkarrene, saa man ved Hjælp af disse kan dele Perioden i tre Underafsnit. Og denne Udvikling fortsætter med stor Kraft i den næste Periode, som man efter den nye Gravform kalder *Jættestuetiden.*

Det er en interessant, men noget urolig Periode, der antagelig har strakt sig over omkring 500 Aar. Yngre Stenalders Kultur naar i flere Henseender sit Højdepunkt i første Del af Perioden; men senere sker der Indvandringer af nye Folkegrupper, der medfører Forstyrrelser og Uroligheder og afbryder den rolige Kulturudvikling.

Det er allerede nævnt, at man sidst i den foregaaende Periode begyndte at gøre Dyssekamrene større, saa de kunde rumme flere Lig. Denne Udvikling fortsætter nu. De prægtige Stordysser med vældige fem- eller sekskantede Kamre, dækket af en kolossal Overligger, hører Jættestuetiden til; man kan her tænke paa saadanne Mindesmærker som den vældige Runddysse ved Knebel og Langdyssen Troldkirken mellem Aalborg og Nibe, som begge hører til vor Oldtids mest imponerende Mindesmærker.

Skarpsallingkarret, vort smukkeste Stenalderlerkar. Ældre Jættestuetid.

Men hertil kommer den nye Gravform, Jættestuen, der utvivlsomt skyldes en ny Paavirkning vestfra. I Modsætning til Dyssen er Jættestuen i Reglen skjult i en stor Høj, saa man udefra kun ser Gangens Aabning. Gangen er bygget af to Rækker Sidesten, hvorover Dækstenene er lagt, og den kan være af betydelig Længde, men er dog i Reglen kun overdækket nærmest Kammeret. Naar man – ofte med nogen Besvær – er kravlet ind igennem Gangen, aabner det store Kammer sig til begge Sider, idet Gangen oftest staar vinkelret midt paa Kammerets Længderetning. Kammeret kan være af anselige Dimensioner, indtil 12 m langt, 3–4 m bredt og saa højt, at man kan staa oprejst derinde; oftest er det dog mindre. Det er bygget af et Antal store oprejste Bæresten med den flade Side indad mod Rummet og med et Antal anselige Dæksten, der kan spænde over Rummet og hvile paa Bærestenene. Mellemrummene mellem de store Sten er udfyldt med Tørmur, Opstablinger af flade Stenplader, der skal forhindre Højens Jord i at komme ned i Kammeret. Alt ialt er en saadan Jættestue et ganske imponerende Stykke Sten-Arkitektur; det har krævet meget Arbejde og megen Erfaring at faa disse svære Stenblokke anbragt og passet sammen, og det maa have krævet Samvirke af mange Mennesker, vel en hel Boplads' Befolkning.

Hvordan har man dog med Datidens primitive Hjælpemidler kunnet tumle med disse vældige Sten, som selv med Nutidens Teknik kan volde Besvær, naar de i sammenfaldne Grave skal rettes op og anbringes paa Plads? Der kan næppe gives anden Forklaring end den, som Kong Frederik VII gav i en Afhandling derom: Man byggede Jættestuen ved først at slæbe Bærestenene sammen og rejse dem op; derpaa fyldte man Kammeret med Jord og baksede saa paa Slidsker af Træstammer ved Hjælp af Løftestænger Dækstenene op paa Plads; saa kunde man tømme Kammeret igen ud igennem Gangaabningen. Der har været mange om Arbejdet, og man har forstaaet at bruge sine Kræfter paa den rette Maade.

Undertiden er Jættestuerne dobbelte, med to Kamre i samme Høj; Kamrene støder da i Reglen sammen ved Enderne, adskilt med en fælles Mur, og de har hver sin Gang. I andre Tilfælde, navnlig i Jylland, træffer man bag det store Kammer et mindre Bikammer, med Aabning ind til det store, og i et enkelt Tilfælde (Alsbjerg i Hanherrederne) er der to Bikamre, det ene bag det andet, stadig mindre og mindre.

En Jættestue er som sagt snarest en hel Landsbys fælles Gravplads og opført af Beboerne i Fællesskab. Der er da ogsaa ofte mange Skeletter i dem, i nogle Tilfælde over hundrede. Inde i Kammeret hersker der i Reglen vild Forvirring, idet man for at faa Plads til nye Lig maatte skubbe de ældre med deres Gravgods tilside; undertiden har man endog maattet tage Gan-

gen i Brug til Gravlæggelsen, og i mange Tilfælde synes man at have rømmet Kammeret ud og gravet de gamle Rester ned udenfor Gangen; i andre Tilfælde synes dog de Skaarlag, der undertiden findes her, at skyldes senere Ofringer, idet man synes her at have henstillet Lerkar, formodentlig med Mad og Drikke, som Ofre til de afdøde. Naar Jættestuen ikke skulde benyttes mere, lukkede man Gangaabningen med en Dør, en Stenplade, der støttede sig til to lidt fremspringende Karmsten i Gangen, og derpaa fyldte man Gangen med Sten; saa var der lukket godt af. Senere Efterbegravelser er undertiden foretaget paa den Maade, at man har gravet ned i Toppen af Højen, indtil man naaede en af Dækstenene, har da løftet denne af og lagt den døde og Gravgodset den Vej ned i Kammeret.

Vi kender mange Bopladser fra Jættestuetiden, betydelig flere end fra den foregaaende Periode, og nogle af dem er meget store og tyder paa en ret langvarig, vedvarende Bosættelse. De fleste Smaabopladser viser sig blot ved, at man paa Overfladen kan opsamle Flintaffald og itubrudte Redskaber; paa de større Bopladser er der i Reglen tykkere, uforstyrrede Affaldslag, enten dannet ved Udkastning af Affald i en Sø eller Havvig ved Siden af Bopladsen, eller, oftest, i Affaldsgruber i Undergrunden, Gruber, der er gravet for at hente Ler eller Sand og saa bagefter fyldt med Affald fra Bopladsen; sjældnere træffer man paa bevarede Hustomter, som paa Troldebjerg-Bopladsen paa Langeland, hvor Jord i Aarenes Løb var skyllet ned ad en Bakkeskraaning og havde dækket Hustomterne ved Foden af Bakken, saa Ploven ikke havde kunnet naa dem og ødelægge dem.

Fem af de største Bopladser fra Jættestuetiden benytter man til Inddeling af Perioden i fem Underafsnit, idet de hver især repræsenterer et saadant. Det er Troldebjerg og Blandebjerg paa Langeland, Bundsø paa Als, Lindø paa Langeland og Store Valby ved Slagelse; vel har disse Bopladser haft Besøg baade før og efter Hovedbosættelsen; men Hovedmængden af Sagerne synes dog at tilhøre et ret begrænset Afsnit af Jættestuetiden, med Troldebjerg som det ældste og Store Valby som det yngste.

Den interessanteste af disse Bopladser er Troldebjerg, der ikke alene har givet et stort og rigt Fund af Oldsager, men hvor der er blevet afdækket Tomterne af en hel Landsby. Rundt om en Bakke, der bærer Navnet Troldebjerg, og med Front mod to Moser, som dengang har været Søer, ligger her Tomterne af et 70 m langt Langhus og en Snes smaa hesteskoformede Hytter; begge har haft grenflettede, lerklinede Vægge, og Taget har været støttet af lodrette Stolper; der var ikke i det lange Hus nogen Tværdeling at se som i Barkærhusene; men at baade det lange og de smaa har været beboet af Mennesker, viser Ildstederne og det meget Affald, der var efterladt i Husene. Her har vi saaledes en hel Landsby, der

var beboet i det første Afsnit af Jættestuetiden, et Bondesamfund, der har dyrket de omliggende Marker, haft deres Husdyr gaaende paa Overdrevene omkring Landsbyen og har suppleret Kosten ved Jagt i de omliggende Skove. Desværre kender vi ikke Gravpladsen, der hører til Troldebjerg-Bopladsen; og mærkeligt nok kender vi overhovedet ikke Grave, hverken Dysser eller Jættestuer, hvis Indhold viser, at de hører samme Tid til; men de maa vel dukke frem en Dag.

Af de andre Bopladser har Bundsø tykke Affaldslag, der er aflejret i Fjorddyndet langs Bredden af den Holm, hvorpaa man har boet, medens Materialet fra Blandebjerg, Lindø og Store Valby hovedsagelig stammer fra Affaldsgruber; paa Lindø er der ogsaa Spor af Hustomter, men deres Form er mindre sikker. Paa det Sted, hvor senere Trelleborg blev opført, har der været en stor Stenalderboplads, der har været beboet fra sidst i Dyssetiden til Slutningen af Jættestuetiden. Andre betydelige Jættestuebopladser er Hesselø, Slotshøj paa Møn, Nagelsti paa Lolland, Ørum Aa paa Djursland og Mølbjerg ved Struer.

Hvordan ser nu Jættestuetidens Oldsager ud sammenlignet med Dyssetidens? Først Økserne. Flintøkser er jo noget af det almindeligste, der findes; Flint er praktisk talt uforgængeligt, og disse Økser var jo ret svære, og selv om de er gaaet itu, kan man kende Brudstykkerne; og Øksen har øjensynlig været et overmaade vigtigt Stykke Værktøj.

Dyssetidens tyndnakkede Flintøkse fortsætter uforandret noget ind i Jættestuetiden, idet den er den fremherskende Form paa Troldebjerg-Bopladsen. Vi har den ogsaa paa Blandebjerg, men her er den sværere og har i Reglen uslebne Sidekanter. I Bundsø har vi imidlertid en ny Økseform, som bruges i Resten af Jættestuetiden: Den tyknakkede. Den er kortere, sværere, med mere plane Sideflader og uslebne Sidekanter, og Nakken er tykkere, i Tværsnit rektangulær, ja mod Slutningen af Perioden næsten eller helt kvadratisk. De fleste af Økserne er ret svære, medens andre er slanke, tynde, (»tyndbladede«). Nu optræder ogsaa Økser med Hulæg, til Udhuling af Baade, Trætrug og lignende; de kan baade være tyknakkede og spidsnakkede; de sidste er i Reglen slebet over det hele.

I Stedet for den mangekantede Stridsøkse optræder nu en anden Form med udsvajet Æg og Nakke, først temmelig bred og svær, senere slankere, elegantere (den »dobbeltæggede«, selv om Nakken aldrig er udformet som en skarp Æg). Et ejendommeligt Vaaben er den skiveformede Kølle, ligesom Stridsøksen lavet af Grønsten eller en anden vulkansk Bjergart; den er cirkelrund med et Skafthul i Midten.

Nu optræder ogsaa Mejsler, baade af Flint og Ben; Flintmejslerne er lange, elegante, med næsten kvadratisk Tværsnit og ofte slebne paa alle

fire Sider. Iøvrigt fortsætter Dyssetidens simplere Flintredskaber uforandret: Skrabere, Bor, Knive, Tværpile. Noget nyt er Flækkeseglen, en kraftig Flække med Afstumpning af den ene Langside og den ene Ende, medens den anden Side, Æggen, er stærkt blankslidt; det er vort ældste og mest primitive Høstredskab, vi finder her; mere end et enkelt eller nogle faa Aks har den ikke kunnet skære af ad Gangen. Slibe- og Kværnsten optræder ogsaa uændret; Kværnstenen er stadig den primitive Skubbekværn, et noget udhulet Stentrug, hvori man malede Kornet – stadig Hvede og Byg – ved at gnide med en mindre Sten frem og tilbage.

I ældre Jættestuetid naar Pottemagerkunsten sit Højdepunkt. Vi har mange smukke Karformer, rigt dekorerede med forskellige Mønstre, hvor Zigzaglinier, skraverede Felter, Indtryk af Snore, af Hjertemuslingers takkede Kant og af forskellige Stempler er nogle af de vigtigste Elementer; undertiden har man udfyldt disse Ornamenter med Kridt, saa de stod hvide paa Karrets mørke Baggrund. Mange af Karrene er rene Mesterværker, smukke, smagfulde, præcist dekorerede; man har kælet for sit Stof, villet have noget smukt ud af det og har ogsaa naaet det.

Paa Troldebjerg har vi hovedsagelig tre Karformer: Tragtbægeret, som vi kender fra Dyssetiden, men elegantere, med slankere Hals og stærkt udvidet Munding. Dernæst nogle Skaale, rigt dekorerede over hele Overfladen, med vandrette Baand under Mundingen og lodrette ned ad Bugen, og endelig de saakaldte Frugtskaale eller Fodskaale, med en høj, kegle-

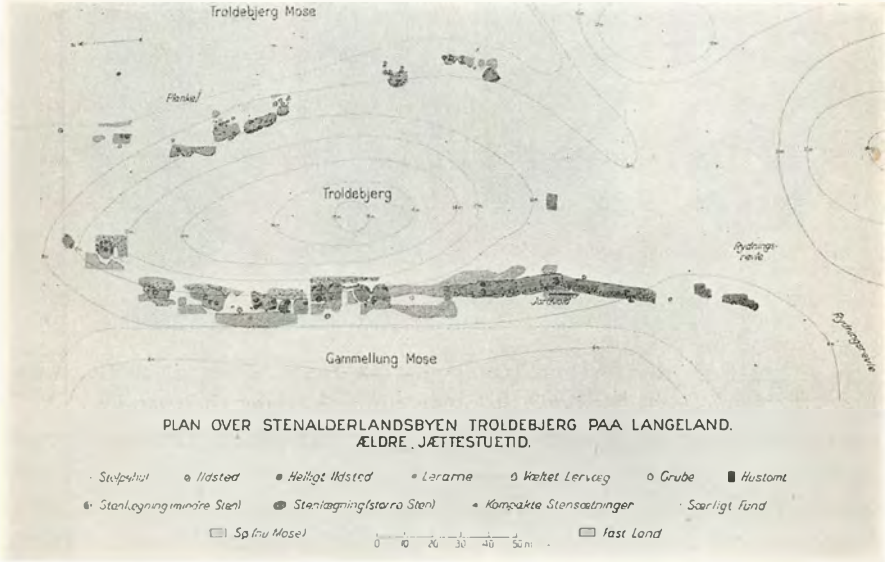

Plan af Troldebjerg-Bopladsen paa Langeland.

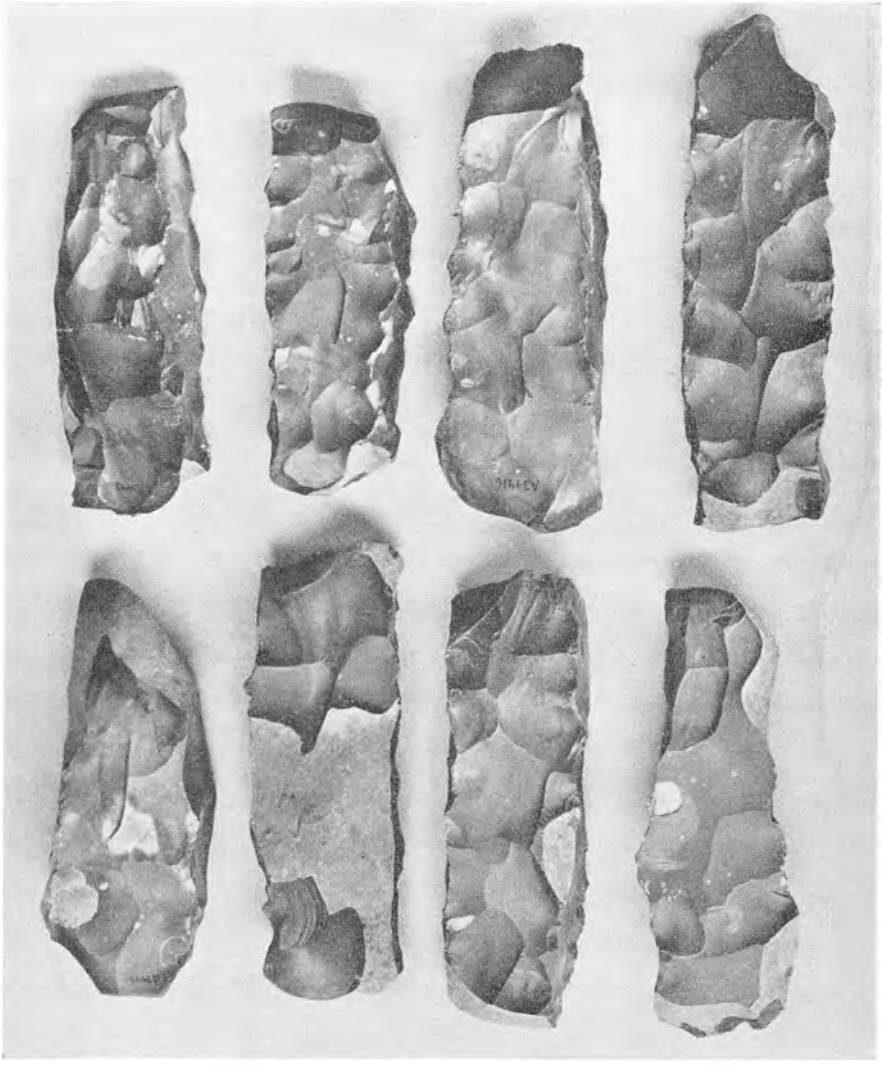

Flintplanker, raat tilhugget Økse-Forarbejde, en brugelig Eksportvare.

formet, hul Fod, der foroven bærer en flad Skaal. Dernæst nogle svære, flade, rigt dekorerede Lerskeer og nogle runde Lerlaag til Karrene.

Paa Blandebjerg-Bopladsen fortsætter disse Karformer, men desuden optræder Kar med skarpvinklet Profil, med en Hals, som ved en skarp Vinkel adskilles fra Bugen og med kraftige Hanke mellem Hals og Bug; Dekorationen benytter i det store og hele de samme Motiver, men bliver kraftigere, dybere, fast og sikker.

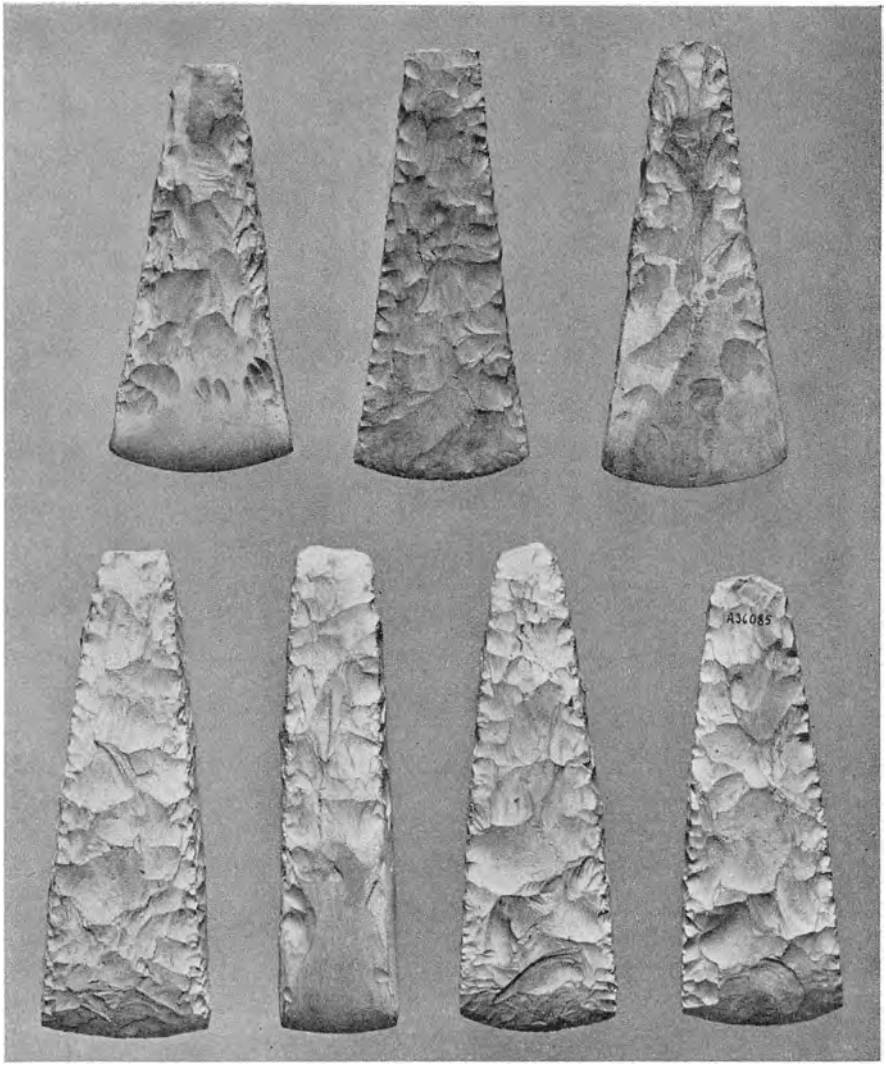

Offerfund af tyndbladede Flintøkser. Egeslevmagle.

Men fra nu af gaar det tilbage med Keramikken. Formerne forfladiges, Dekorationen bliver flygtigere for tilsidst næsten helt at forsvinde. I Bundsø er Tandstokken meget benyttet ved Prydningen af Karrene; det er et lille kamlignende Benredskab med en Række korte Tænder, som ved Indtryk i det vaade Ler efterlader en Række smaa Gruber. Store Skaale, ofte dekoreret med et Par øjenlignende Figurer, og smaa Hængekar er karakteristiske Former for den senere Del af Jættestuetiden; Ornamentikken indskrænker

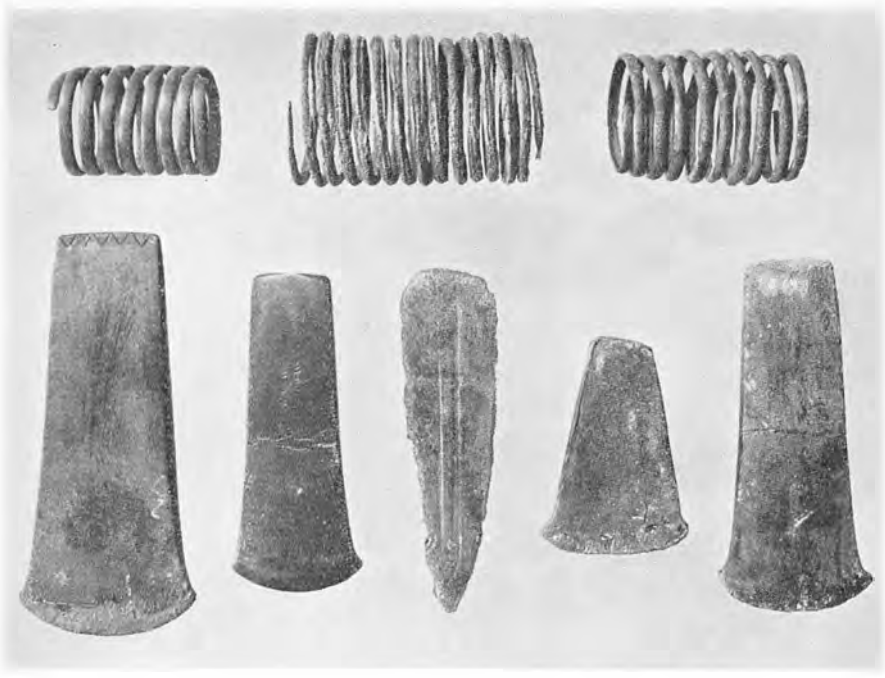

Kobbersager, fundet i et Stenalderlerkar ved Bygholm ved Horsens. Vore ældste Metalsager.

sig ofte til flygtigt indridsede Zigzaglinier og nedhængende, skraverede Trekanter. I Store Valby er Ornamentikken næsten helt forsvundet, indskrænket til Rækker af Gruber, Karformerne er de simplest mulige, og Lervaren er løs i det og daarligt brændt. Saa sørgeligt ender Jættestuetidens keramiske Haandværk, som begyndte saa straalende.

Rav var ogsaa yndet af Jættestuefolket; vi finder meget af det i Gravene; særligt karakteristisk for denne Tid er Ravperler i Form af dobbeltæggede Økser og Køller. En anden Slags Smykke, man af og til finder i Jættestuerne, er smaa trekantede Benplader, dekoreret med indridsede Mønstre.

Der begynder nu at komme lidt Metal ind i Landet; det er Sager af Kobber, som man benyttede til Redskaber ude i Europa før man lærte at iblande Tin, saa man fik den haardere Bronze. Det er nogle faa flade Økseblade og enkelte af de saakaldte Dolkstave, svære, dolklignende Blade, der har været anbragt vinkelret paa et Skaft som en »Dolkøkse«. Fra Begyndelsen af Jættestuetiden – eller maaske fra Slutningen af Dysse-tiden – stammer et Fund fra Bygholm ved Horsens: 4 flade Økseblade, et Dolkblad og 3 Spiralarmringe af Kobber, nedlagt i et Tragtbæger; saa

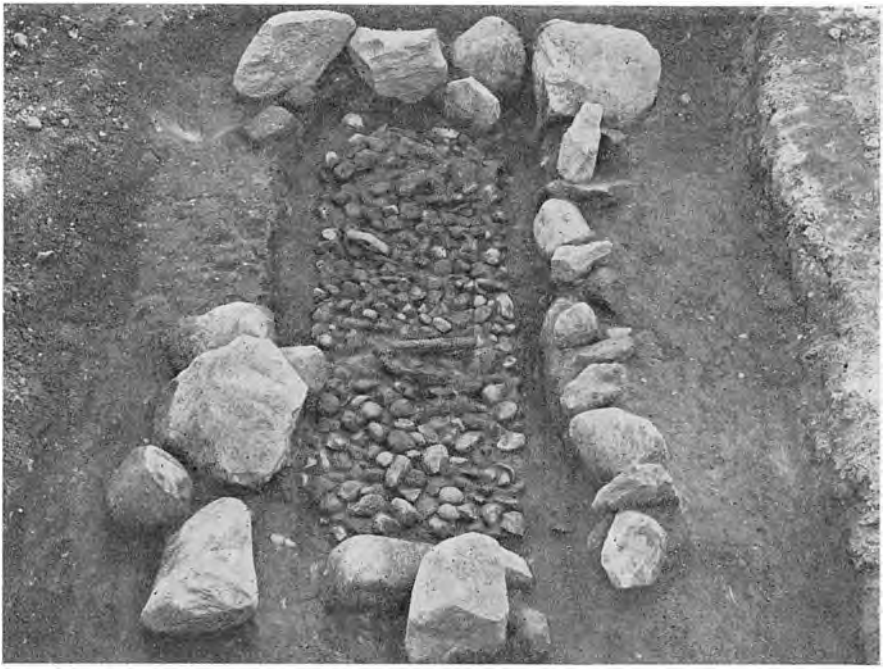

Stenalder-Enkeltgrav i Bunden af en Høj; paa et Stenleje, omgivet af en Stenramme ligger Resterne af Skelettet (man ser de bøjede Ben) og Gravgodset, Stridsøksen.

tidligt er der altsaa kommet enkelte Kobbersager herop. Ogsaa enkelte af de irske Guld-Halskraver, der kaldes lunulae, er naaet her til Landet, formentlig i Jættestuetiden.

En Ting, der øjensynlig har spillet en vis Rolle, er Handel med og Eksport af Flint. Danmark er meget rig paa Flint, rigere end vore nordlige Nabolande, og dette er blevet udnyttet; man har eksporteret dels de færdige Redskaber, dels en Raavare, de saakaldte Flintplanker, der er raat tilhugget i en aflang-firkantet Form. Ved Nordkysten af Stevns, ved Strøby Ladeplads, findes der en stor Aflejring af naturlige Flintknolde, stammende fra Nedbrydning af Stevns Klint og af Havet transporteret herhen, hvorfra de i vore Dage eksporteres til Brug i Cementmøller og anden Industri. Imellem disse Flintknolde er der fundet i hundredvis af Flintplanker og enkelte tyknakkede Økser. Øjensynlig har der her været et Centrum for Fabrikation og Eksport af Flintplanker.

I den lille Skov Purlund under Vallø – ikke langt fra Strøby Ladeplads – blev for nogle Aar siden en lille Mose pløjet for første Gang; derved stødte Ploven paa en Bunke paa 32 Flintplanker, øjensynlig en Flinthandlers hengemte Vareforraad.

Men man har ikke altid været tilfreds med den Flint, man kunde samle op som Knolde ved Strandbredden; skulde man have fat i rigtig fin Flint, maatte man grave sig ned i Kridtlagene, hvor Flinten laa i Lag paa sin oprindelige Plads uden at have været udsat for skørnende Paavirkning fra Sol og Frost. Man har ogsaa drevet virkelig Minedrift paa Flint her i Landet, baade i Dyssetid og Dolktid, da man skulde have store, gode Flintstykker til de store tyndnakkede Økser og de lange Flintdolke. Mest imponerende er Flintgruberne ved Hov nær Thisted. Her har man lavet en 7 m dybt Skakt i Kridtet, og i 5 Meters Dybde, hvor man er stødt paa gode Flintlag, har man lavet Sidegange, hvoraf en er 5 m lang og saa høj, at man kan staa oprejst derinde. I Skaktens Side ser man Hulrækker, vel efter Platforme, og tydelige Mærker efter de Redskaber, antagelig Hjortetakshakker, hvormed man har hugget Flintblokkene ud af Kridtet. Flintgruberne i Kridtbakkerne ved Aalborg, der er fra Dolktid, er af betydelig mindre Dimensioner.

Er der nogen Fund, der belyser Religion eller andre aandelige Forhold i Jættestuetiden? Offerfundene fortsætter. Navnlig fra den ældre Del af Perioden kender vi mange Mosepotter, ofte sat ud paa de samme Pladser som Dyssetidens; senere synes denne Skik at ebbe ud, men Økseofre træffer vi stadigvæk. Paa Troldebjerg-Bopladsen var en lille Økse stillet paa Højkant med Æggen opad, og foran den var stillet en ganske lille Lerskaal; det hele var indstøbt i en Lerbalk; her maa det være Øksen, der er tilbedt som Guddom og som der er blevet ofret til i Lerskaalen. Ved Tustrup paa Djursland er der imellem en Gruppe store Stengrave fundet Resterne af en ejendommelig Bygning, der er blevet tydet som et Tempel eller Kulthus. Det er afrundet-firkantet, aabent i den ene Side, med Væggene udvendig støttet af svære Sten. Inde i Huset, nær Bagvæggen, fandtes 22 Lerkar, blandt andet 10 Frugtskaale, hvoraf de 8 var ledsaget af en Lerske; øjensynlig har disse to Genstande dannet et Sæt, anvendt ved Kulthandlingerne.

Det er et meget betydeligt Skeletmateriale, der kendes fra Jættestuerne og de med dem samtidige Dysser; men paa Grund af den Uorden, der har hersket i disse store Fællesgrave, er det ikke let at se, hvilke Skeletdele der hører sammen og hvilke Oldsager, de hører sammen med. Da der, som det vil ses i det følgende, i Jættestuetiden er sket Tilskud af flere Folkeelementer, og da der saa tilmed meget ofte i Jættestuerne er foretaget Efterbegravelser i Dolktiden, vil man forstaa, at dette Materiale maa benyttes med Varsomhed, naar man skal sige noget om Jættestuebefolkningen. Disse Skeletter viser da ogsaa en ret betydelig Variation, selv om den langskallede nordiske Type stadig er et stærkt Element. Et lille Indblik i Datidens Lægekunst viser den Trepanation, der ses paa flere Kranier; ved

Trepaneret Kranium fra en Jættestue ved Næsgaard paa Falster.

Hjælp af en Flintkniv har man skaaret en Skive ud af Kraniet og fjernet den, vel som Middel mod Hovedpine; smukkest ses det paa et Kranium fra en Jættestue ved Næsgaard paa Falster; de afrundede Saarrande viser, at Manden har overlevet den sikkert ikke behagelige Operation.

Jættestuefolket, Efterkommerne af Dyssefolket, vor første Bondebefolkning, var imidlertid ikke i hele Jættestuetiden den eneste Befolkning her i Landet. Om der endnu sad Rester af den gamle Jæger- og Fiskerbefolk-

»Skafttapøkse eller »Tapkile«.

ning hist og her er usikkert; men midt i Jættestuetiden indvandrede der til Jylland et nyt Folk, det *jydske Enkeltgravsfolk*. De kom til Jylland sydfra; vi træffer i denne Tid beslægtede Kulturer i Tyskland, særlig i Sachsen og Thüringen; men hvor deres oprindelige Hjemsted er, kan vi ikke sige med Sikkerhed; maaske det er de sydrussiske Stepper.

Man kalder dem Enkeltgravsfolket, fordi de begravede deres døde i Enkeltgrave under smaa, runde Jordhøje, i Modsætning til Jættestuefolkets store, stenbyggede Fællesgrave. De kaldes ogsaa Stridsøksefolket efter deres elegant formede Stridsøkser, der er deres mest fremtrædende Gravgods.

De ældste Enkeltgrave er mandslange Nedgravninger i Undergrunden; Bunden er brolagt med Smaasten, og Gravrummet har været indrammet først af Træplanker og udenfor disse af en Række ikke særlig store Sten, som dog langtfra altid er til Stede. Her ligger saa Liget paa Siden med lidt optrukne Ben og Ansigtet vendt mod Syd, idet Graven altid vender Øst–Vest; Mændene har i Reglen Hovedet i Vestenden, Kvinderne i Østenden. Da disse Grave altid ligger i sandet Jord, er Skelettet altid opløst, men kan dog ofte skelnes ved Mørkfarvning i Sandet. Som Gravgods har Manden faaet sin Stridsøkse med, undertiden ogsaa en Flintøkse; ofte er der ogsaa i Mandsgravene to store, runde Ravskiver med Midterhul eller et Lerkar. Kvinderne har i Reglen faaet Ravperler som Gravgods. Om Graven er saa Højen kastet op, en mindre, noget flad Høj, oftest omkring 1–1½ m høj og en halv Snes m i Tværmaal. Det er jo en helt anden Gravskik end Jættestuefolkets, og naar saa tilmed de Sager, der findes i Gravene, er helt forskellige fra Jættestuefolkets, kan det kun forklares med, at det er et nyt Folk, der er indvandret.

Disse de ældste Enkeltgrave er udbredt i Vest- og Midtjylland Syd for Limfjorden; det er disse Egne, hvor Jættestuebefolkningen var ret sparsom,

Enkeltgravsfolket først besætter; de har nok i højere Grad været Kvægavlere end Agerdyrkere, og her, navnlig i de bakkede Strøg, har Kvæget og Faarene kunnet finde Føde i de udstrakte, ret tyndt bevoksede Skove, som dengang maa antages at have dækket det meste af disse lidet frugtbare Strøg. Man har ment, at det var Enkeltgravsfolket, der indførte Hesten her til Landet; men noget sikkert vides ikke herom.

Man kalder disse de ældste Enkeltgrave, der er gravet ned i Jorden, for Undergrave. Senere gik man over til at lægge Liget paa Undergrunden eller Overfladen uden Nedgravning, Bundgrave, eller, endnu senere, at lægge dem et Stykke oppe i Højen, Overgravene; der er Høje, hvori vi har alle tre Slags Grave repræsenteret, og hvor vi derfor faar et sikkert Holdepunkt for, hvilke Sager der er ældre, og hvilke der er yngre.

Bopladser fra Enkeltgravsfolket kender vi mange af, men det er altid kun Smaapletter med Flintaffald og nogle faa itubrudte Redskaber,

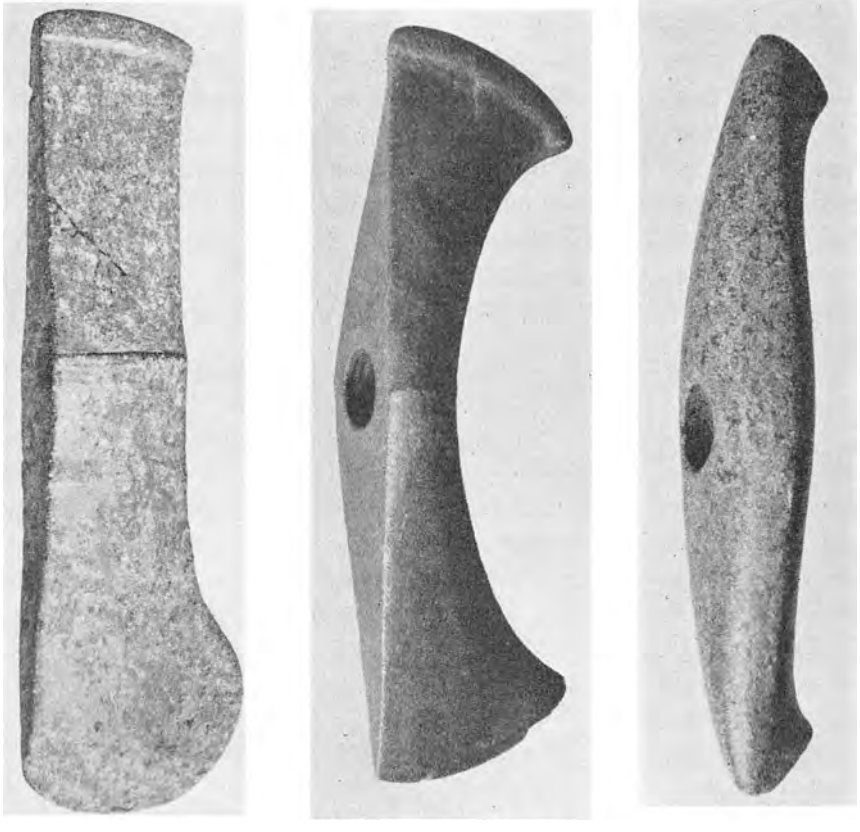

Tre Enkeltgravs-Stridsøkser. Den ældste til venstre, den yngste yderst til højre.

sjældent med Keramik; det tyder paa, at de ikke har opholdt sig længe paa samme Sted, men at de har levet som et Hyrdefolk, der flyttede omkring med deres Hjorde. Det er derfor hovedsagelig fra Gravene, vi kender deres Oldsager, som er meget forskellige fra Jættestuefolkets.

Flintøkserne er tyknakkede, men lavet med en anden Teknik end Jættestuefolkets; Tilhugningen er langt daarligere, men til Gengæld har de slebet dem kraftigt og i mange Tilfælde fjernet et genstridigt fremstaaende Parti ved Knusning, den samme Teknik, som er benyttet ved Fremstilling af Stridsøkserne; man faar det Indtryk, at disse Enkeltgravsfolk kommer fra Egne, hvor der ikke er saa meget Flint og hvor de derfor ikke er saa fortrolige med Flintteknikken. Til Gengæld er de Mestre i at bearbejde Grønsten; deres Stridsøkser er fortrinligt Arbejde, af overordentlig elegante Former. De ældre Stridsøkser er kraftige Vaaben med midtstillet Skafthul og udvidet, lidt nedadbøjet Æg; senere bliver de slankere, krumme, efterhånden næsten symmetriske, med nedadbøjet Æg og Nakke, og de yngste Stridsøkser er meget spinkle, med Skafthul nær Nakken, og dette er saa lille, at disse Økser snarere synes at have været til Pynt end anvendt til brugbare Vaaben. De simplere Flintredskaber, Skrabere, Knive, Bor, har Enkeltgravsfolket ogsaa anvendt, og i den senere Del af Perioden optræder smaa, spidse, tresidede Flintpile med Skafttunge. Der træffes ogsaa en svær Kile eller Økse af Grønsten med en Afsats henimod Nakken og uden Skafthul (Skafttapøkse eller Tapkile).

Mandens Ravskiver er allerede omtalt; Kvinderne smykkede sig med Kæder af smaa, runde Ravperler; Jættestuernes økse- og kølleformede Perler kendes ikke.

Keramikken kan ikke nær i Form og Dekoration staa Maal med Jættestuefolkets. I de ældre Grave er der ofte nogle høje, slanke Bægre med svajet Profil, dekoreret under Mundingen med Snoreindtryk eller indridsede Zigzaglinier; sjældnere træffer man lave Skaale med korte Fødder eller store, kugleformede Krukker. Senere bliver den dominerende Karform smaa urtepotteformede Bægre, oftest med en udfaldende Krave, med en ret simpel Dekoration med Streger eller Tandstokindtryk. De faa Kar, der er fundet paa Bopladserne, er ret grove, sparsomt dekorerede Krukker.

Kunde Enkeltgravsfolket saaledes ikke teknisk og kunstnerisk staa Maal med Jættestuefolket, synes det til Gengæld at have været et livskraftigt og aggressivt Folk, der efterhaanden trængte ud over hele Jylland og fortrængte eller opsugede Jættestuefolket. Man ser, at de af og til har overtaget deres Grave, Jættestuerne, og selv benytter dem. Ved Hagebrogaard mellem Viborg og Holstebro findes en Jættestue – den eneste i vid Omkreds – hvor der dels blev fundet et smukt Lerkar fra ældre Jættestuetid,

dels nogle Enkeltgravssager, Stridsøkser, Lerkar, der viser at Enkeltgravsfolket har taget den i Brug, efter at Jættestuefolket har opgivet den. I det østlige Nordjylland, navnlig i Himmerland, optræder sent i Jættestuetiden nogle svære Kister, der i Formen minder om Dolktidens Hellekister, men de er betydelig større og indeholder Sager fra sen Enkeltgravskultur, samtidig med at de fleste af dem fortsat benyttes i Dolktid.

Medens saaledes Enkeltgravsfolket har gjort sig til Herre i Jylland, er der ogsaa kommet Enkeltgravsfolk til Øerne, noget senere end den jydske Indvandring og næppe i saa stort Tal. De synes at være kommet fra den tyske Østersøkyst, snarest Holsten, og deres Sager ser noget anderledes ud end de jydske. Den hyppigste Stridsøkse er noget bøjet, med Midterhul og sammenkneben Nakke; Lerkarrene er ret brede Bægre med svajet Profil, ornamenteret med Zigzagbaand, ofte udført i Tandstok, eller Kruseduller. Vi kender nogle Jordgrave med saadanne Sager, navnlig paa Fyn og Langeland; paa Lolland-

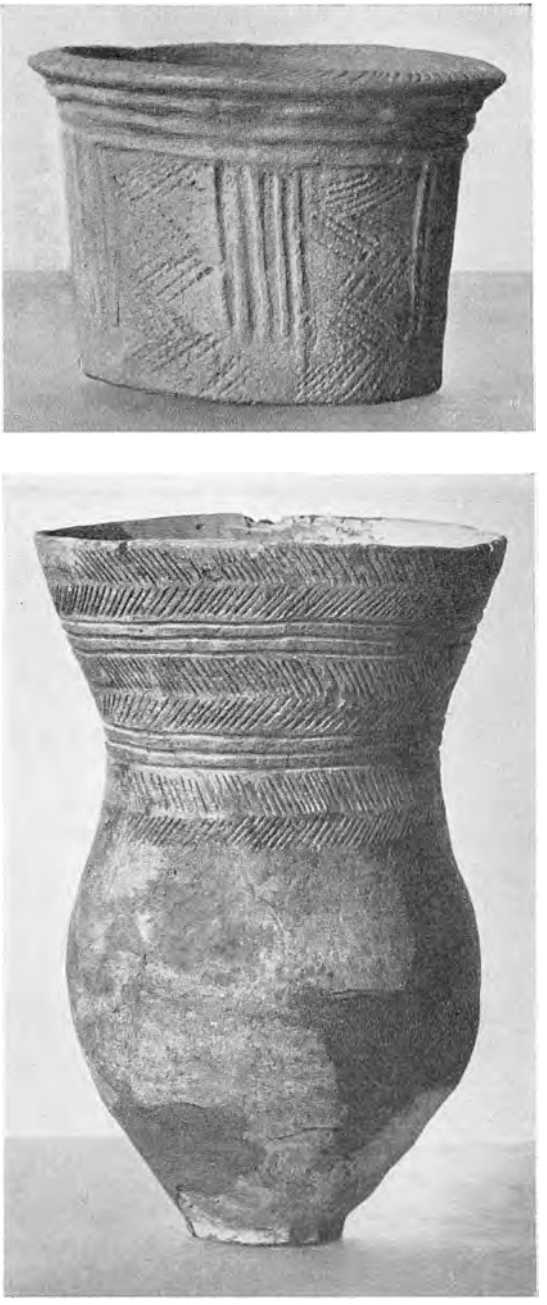

Et yngre og et ældre Lerkar fra Enkeltgravs-Kulturen.

Falster træffes de i de saakaldte Kistegrave, svære, dysselignende Kister, men med flere Dæksten og med Indgang fra den ene Ende. Paa Sjælland træffer man af og til disse saakaldte ødanske Enkeltgravssager i Jættestuerne, men altid faatallige i Forhold til disse Graves øvrige Indhold. Man har ikke Indtryk af, at denne ødanske Enkeltgravskulturs Optræden har betydet nogen massiv Indvandring med Erobring af Landet; snarere har de i Smaaflokke bosat sig forskellige Steder og efterhaanden ad fredelig Vej blandet sig med den her talstærke Jættestuebefolkning og paavirket denne kulturelt.

En tredie Gruppe Enkeltgravsfolk træffer vi paa Bornholm. Det er det saakaldte Baadøksefolk, som vi navnlig kender fra Sverige og Finland, hvor det kom til at spille en betydelig Rolle for den senere Udvikling. Det kaldes saadan efter deres baadformede Stridsøkser; desuden havde de helt slebne, nærmest tyknakkede Huløkser og nogle halvkugleformede, med Zigzagbaand dekorerede Lerkar. Vi kender nogle Grave og en Del Enkeltfund fra denne Kultur paa Bornholm; iøvrigt er enkelte Baadøkser – øjensynlig ved Handel – blevet spredt over det øvrige Danmark.

Endnu et fremmed Folk har sat sine Spor her i Landet, det *grubekeramiske,* som ellers hører hjemme i Sverige, hvor vi navnlig i Skaane har mange Bopladser fra det; det kaldes saadan efter Keramikken, der er forsynet med vandrette Gruberækker. Det er et Folk, for hvem Jagt og Fiskeri synes at have spillet en større Rolle end for de andre Yngre Stenalders Folkegrupper; men de er ikke uden Kendskab til Agerbrug og Kvægavl og synes navnlig at have interesseret sig for Svinehold.

Foruden paa Keramikken – som der ikke er fundet meget af her i Landet – kendes de paa de lange, spidsede, tresidede Flintpilespidser med Skafttunge, som synes at have været deres fornemste Vaaben, samt de Blokke, hvoraf man har slaaet de Flækker, som man lavede Pilene af; disse Blokke er ret lange, cylindriske, og der er slaaet Flækker fra begge Ender, hvorved de bedst fik den lige Form, de skal have, naar der skal laves Pilespidser af dem. Men desuden brugte de tyknakkede Flintøkser og andre Redskaber ligesom Jættestuefolket.

Man finder nogle Bopladser fra disse Grubekeramikere langs Kattegats og Limfjordens Kyster, hvor de har slaaet sig ned for kortere eller længere Tid; at finde god Flint har antagelig været et af Motiverne for at gøre Landgang paa de danske Kyster. Antagelig har de ogsaa drevet Handel med Jættestuefolket; deres Pile findes ikke saa sjældent i Jættestuerne, navnlig paa Sjælland; og det er formodentlig ogsaa fra dem at Enkeltgravsfolket har lært at lave deres lignende, men betydelig mindre Pile.

Jættestuetiden har, som vi har set, været en ret urolig Tid. Landets gamle Beboere, hvis Kultur i Periodens første Del naaede et Højdepunkt, er efter-

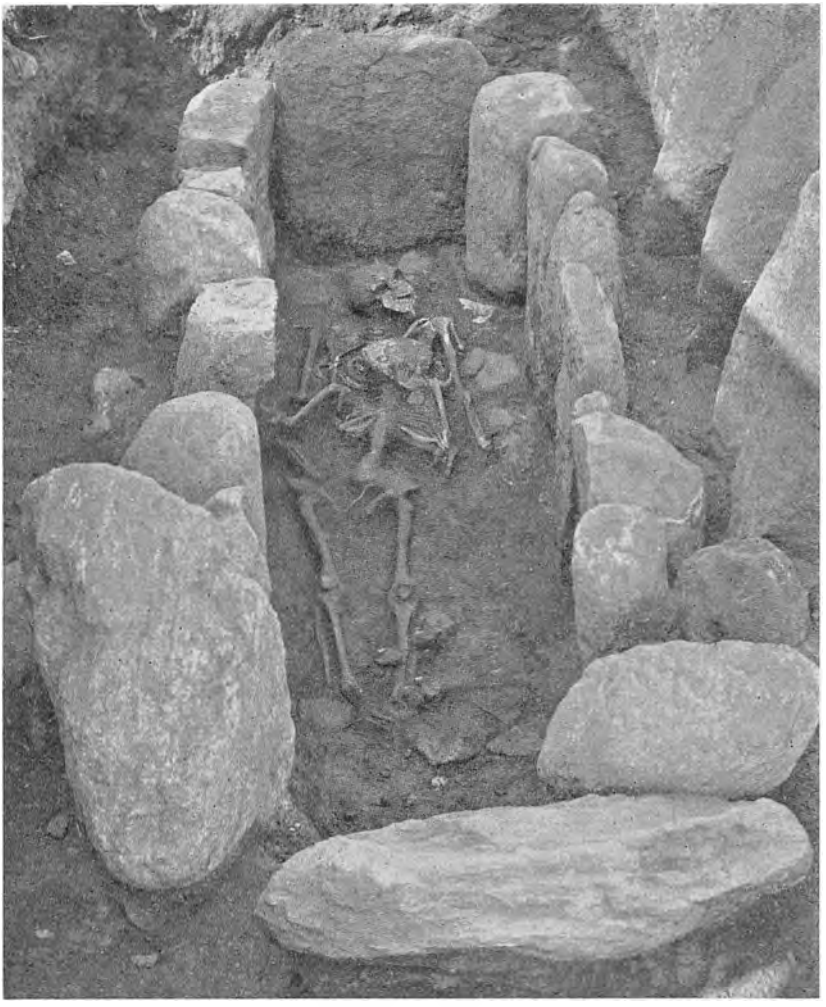

Hellekiste, aabnet.

haanden blevet trængt af nyindvandrede Folkegrupper. I Jylland synes de at være blevet fortrængt eller underkuet af de indvandrede Enkeltgravsfolk; paa Øerne, navnlig paa Sjælland, hvor Jættestuebefolkningen var mere kompakt, har de holdt bedre Stand, men er nok blevet noget opblandet med Indvandrerne.

Men hvordan det end er sket, synes der ved Jættestuetidens Slutning, der falder omkring 1800 før Kristi Fødsel, at være sket en kulturel Udjævning og vel ogsaa Folkeblanding, saa der ved Begyndelsen af den næste

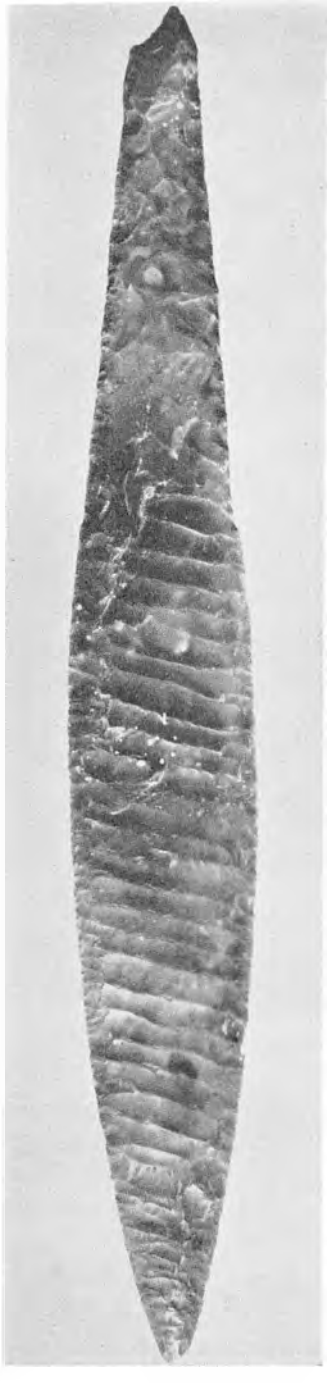

Periode, Dolktiden, synes at herske en nogenlunde ensartet Kultur over hele Landet.

Dolktiden kalder man dette Stenalderens sidste Afsnit, de tre Aarhundreder før Bronzealderens Begyndelse omkring 1500. Det er Flintdolken, der giver denne Periode Navn, idet den nu afløser Flintøksen eller Stridsøksen som Mandens fornemste Vaaben, som han faar med i Graven.

I disse Flintdolke naar Stenalderens Flintteknik sit Højdepunkt; med utrolig Sikkerhed hugger man disse lange Flintblade, der kan være af en Skønhed og Elegance, saa man maa forbavses. Der er lange landselignende Blade, hvor Afspaltningerne ligger ganske regelmæssigt, lidt skraat hen over det tynde Blad, Parallelhugning, som man kalder det; og der er Dolkene med fint udformet Haandgreb, med en Udsvajning bagtil og fint udhuggede Zigzagsømme; Hindsgavldolken, den fornemste af alle vore Dolke, er et fuldendt Mesterværk; vi plejer paa Nationalmuseet at prale af, at det er det smukkeste Flintredskab i Verden. Flintdolkene gennemgaar i Løbet af Perioden en Udvikling; til at begynde med smalner de jævnt til mod Bagenden, uden noget særlig afsat Haandgreb. Efterhaanden kommer der dog et Haandgreb, som først blot er lidt tykkere end Bladet, men saa udformes det efterhaanden paa forskellig Maade, bliver firkantet i Tværsnit og tilsidst fladt, trekantet eller rhombisk i Gennemsnit og bagtil med Udvidelser til Siderne; utvivlsomt er denne Slutform en Efterligning af Bronzedolken med sin Fæsteknap.

Men ogsaa andre af Dolktidens Flintformer er elegant udformede. Det gælder saaledes kraftige Spydspidser, der bagtil ender i et Par

Ældre Flintdolk med Parallelhugning.

Modhager, og de ofte overordentlig nydelige Pilespidser, flade, trekantede, med to, ofte lange, slanke Modhager. Endelig Kornseglen, Høstredskabet, halvmaaneformet, med buet Ryg og Æggen lige eller indbuet, undertiden savtakket. Endogsaa Fiskekroge af Flint har man præsteret. Ja, i en Grav er der fundet et Sværd af Flint, idet dog kun Fæstet og Æggene var af dette Materiale, medens Resten af Bladet var af Træ. Men naturligvis har man ogsaa i Dolktiden brugt de sædvanlige simple Flint-Arbejdsredskaber, Skrabere, Knive og Bor; Skraberne har dog ofte faaet en mere elegant Udformning, med et langt Haandgreb. Flækker og Flækkeredskaber har man ikke interesseret sig synderligt for.

Af Grønsten lavede man Stridsøkser, ret flade, med udsvajet Æg og Skafthul nær Nakken, samt de svære, ret klodsede »Arbejdsøkser« med firkantet eller afrundet Nakke og Skafthul. Men naturligvis har man ogsaa haft Flintøkser; det er de tyknakkede og tyndbladede Økser, vi kender fra Jætte-

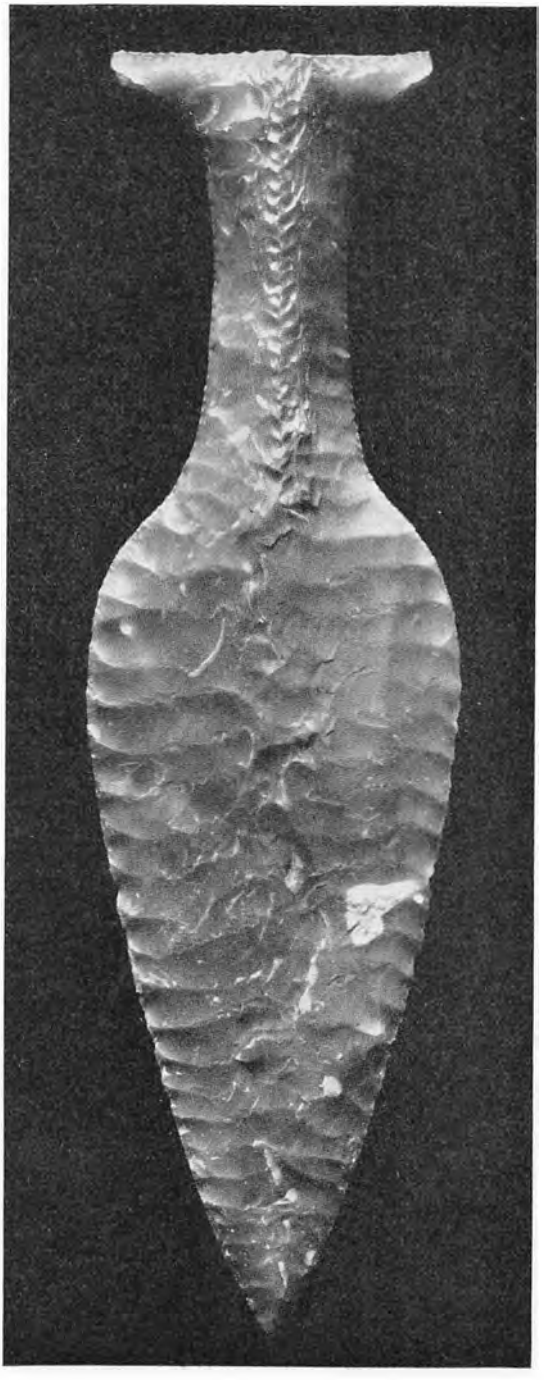

Hindsgavl-Dolken, Flintsmedens Mesterstykke.

stuetiden, men oftest af en særlig Udformning med udsvajede Æghjørner (den »bredæggede« Økse), sikkert en Efterligning af de tilsvarende Bronzeøkser.

Nu begynder der nemlig at komme noget Bronze ind i Landet, færdige Økser og Dolke og forskellig andet; »Kobberalderen« i Europa er forbi, nu har man lært at lave Bronze. Men Bronzesagerne har i Dolktiden været sjældne og kostbare, ikke opnaaelige for den jævne Mand; og Flintsmedene – thi der har sikkert været Tale om en særlig Haandværkerstand – søgte at konkurrere med de nye Bronzesager og efterlignede dem i deres eget Materiale, hvor genstridigt dette end kunde være.

Det gamle Materiale Ben var stadig i Brug, mest til Smaasager som Prene, Naale og Smykkesager som Perler og nogle lange prenformede Stykker, foroven med et Øje og prydet med omløbende Riller. Rav træffer man ogsaa, omend ikke i saadanne Mængder, som i de foregaaende Perioder. Af og til optræder Perler af smaa Skiver af Muslingeskaller og nogle smaa, kileformede, ornamenterede Hængesmykker af sort Skifer.

Paa et Felt betyder Dolktiden et stort Tilbageskridt: Keramikken. Vi saa allerede, hvordan denne i Jættestuetiden fra et Højdepunkt i den ældre Del af Perioden stadig gaar tilbage og i det sidste Afsnit, Store Valby, er af ringe Kvalitet. Dolktidens Kar er meget simple, smaa, løst brændte Bægre næsten uden Dekoration eller større Kar af enkel Form, kun prydede med Fingerindtryk eller Vulster under Randen. Det er, som al haandværksmæssig Dygtighed og kunstnerisk Evne her er koncentreret om Flinten.

Gravformen varierer noget fra Egn til Egn. Paa Øerne, hvor man var vant til at bygge af Sten, er det Hellekisten, en mandslang, smal Kiste, bygget af udkløvede Stenplader og dækket af lignende Sten; i Reglen er

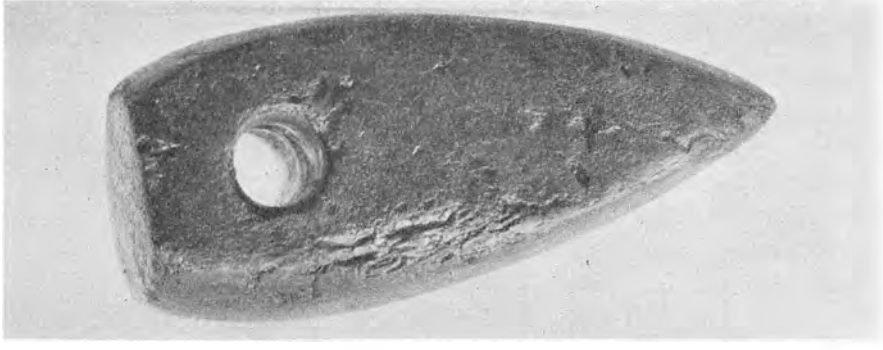

Ravøkse fra Hørdum.

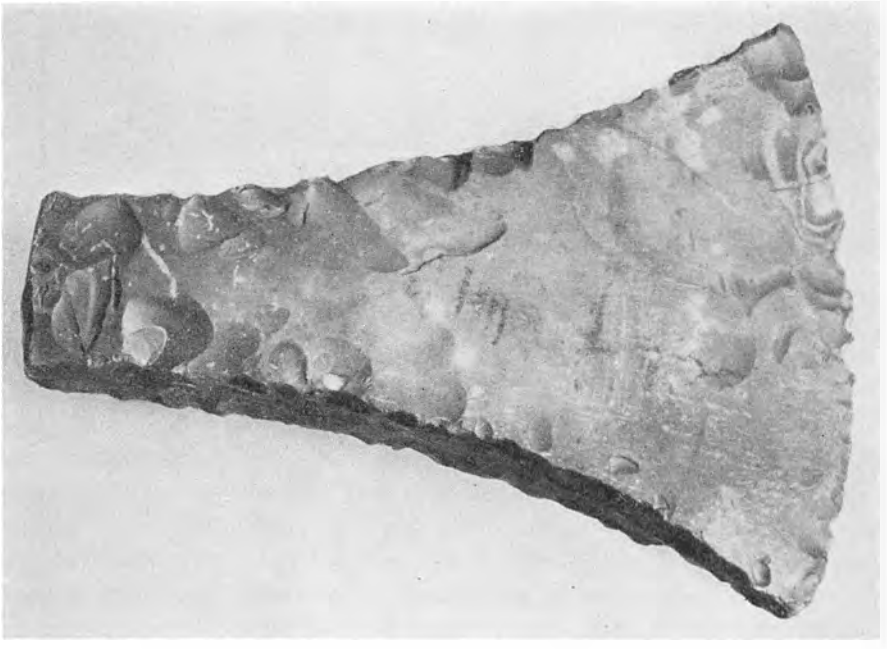

Dolktidens Øksetype: Den bredæggede.

den skjult af en Høj. I Kisten kan der være eet eller flere Skeletter, og som Gravgods træffes oftest Flintdolke, ikke sjældent dog Pilespidser, Lerkar eller Smykkesager. Undertiden træffer man dog simple Jordgrave, ofte samlede paa en Gravplads eller i en Høj, og Flintdolke angiver Tiden. Ikke sjældent træffer man ogsaa Dolktidssager i Jættestuerne, som man saaledes fortsat har benyttet, ja, undertiden ogsaa i Dysserne.

I Jylland træffer man ogsaa Hellekister, men hyppigere de saakaldte Stendyngegrave; disse, som i Reglen er anlagt foroven i Enkeltgravshøjene, viser sig som et aflangt, mandslangt Stentæppe, der dækker over Gravgodset, Flintdolken, medens selve Skelettet ligesom i Enkeltgravene er opløst. De store himmerlandske Gravkister, der blev opført sidst i Jættestuetiden af Enkeltgravsfolket, benyttes fortsat gennem Dolktiden.

Dolktidens Bopladser er mange, men smaa, ligesom Enkeltgravskulturens; det tyder paa, at det er dennes Erhvervsform, det mindre bofaste Hyrdeliv, der nu bliver dominerende; vi kender ikke en eneste sikker Hustomt fra Dolktiden.

Offerskikken vedvarer, ikke med Lerkar, men med Flintsager, Dolke, Segle, Skrabere, Økser, som ofte findes flere sammen i Mark og Mose. Det kan dog tit være vanskeligt at adskille disse Offerfund fra Depotfundene,

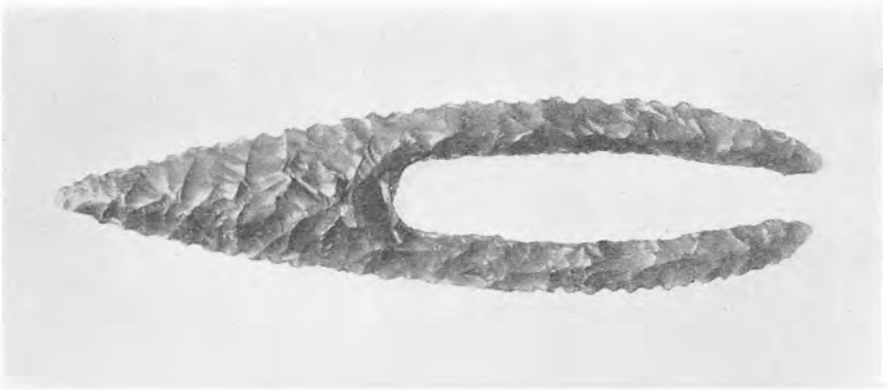

Pilespids med fantastisk lange Modhager. Thisted Museum.

de hengemte Forraad af Værdigenstande, der atter skulde tages frem, naar Ufreden var forbi. Handelen med Flint og Flintredskaber har spillet en stor Rolle. Naar der ved Gilbjerghoved nær Gilleleje sammen er fundet over 100 Forarbejder til Flintsegle, maa det opfattes som et Handelslager. Det samme gælder 20 Save, 30 Skrabere og 30 Dolke fundet ved Geraa i Vendsyssel og 46 delvis ufærdige Flintdolke fra Agersted i samme Landsdel; mon det ikke skulde være Handelsgods, bestemt til at eksporteres til Norge? At man ikke er veget tilbage for at grave sig ned i Kridtet for at skaffe sig god Flint, viser Flintgruberne ved Aalborg.

At man maa have raadet over søgaaende Fartøjer for at kunne drive denne Flinthandel, siger sig selv. Hvordan saa de ud? Der er desværre ingen bevaret; men et nyt Fund fortæller dog noget derom. Paa et mærkeligt Krumsværd af Bronze, fundet ved Rørby nær Kalundborg, og som stammer lige fra Begyndelsen af Bronzealderen, er der indridset Billedet af et Skib, et ganske anseligt Fartøj med Kølforlængelser til begge Sider, med svungne Stævne og ca. 35 Roere. Der er ingen Grund til at tro, at dette Skib skulde være opfundet fuldt færdigt ved Bronzealderens Begyndelse; det maa have haft Forgængere i Stenalderen.

I Dolktiden ser vi Resultatet af den Raceblanding, der fandt Sted i Jættestuetiden. Dolktidens Skeletter er gennemsnitlig 10 cm højere end Jættestuetidens, der næsten alle stammer fra Jættestuer og saaledes antagelig hovedsagelig stammer fra Jættestuefolket. Denne større Højde maa saaledes skyldes Tilblanding fra de indvandrede Folk, hvilke ved vi ikke. Men i det store og hele maa man vist sige, at ved denne Folkeblanding blev det danske Folk, som vi kender det nu, skabt. De mindre Tilblandinger, der senere er sket, har næppe ændret dets racemæssige Sammensætning væsentligt. Men denne Folkeblanding skabte ogsaa Forudsætningen for den Op-

blomstring af Kulturen, som vi finder i vort Land i den næste Periode, Bronzealderen, da Danmark var Centrum for en af Europas store Kulturprovinser.

Vi er nu naaet til Ende med Skildringen af, hvordan Livet formede sig her i Landet gennem Stenalderens Aartusinder. Hvordan har man nu faaet noget at vide om alt det? Der kan være Grund til her at sige et Par Ord om *Arkæologiens Arbejdsmetoder*. Der er allerede i Bogens første Afsnit gjort Rede for de forskellige Naturvidenskabers Bidrag; om Geologen, der kan fortælle om Landets Hævninger og Sænkninger i Forhold til Havet og om Klimaets Vekslinger; om Botanikeren, der kan fortælle om Planteverdenens Omskiftelser, om Skovens vekslende Karakter, om dyrkede Planter og Markukrudt; om Zoologens Bestemmelser af Knogler af Husdyr og Vildt; om Anthropologens Vurdering af det menneskelige Skeletmateriale; og endelig om Atomfysikerens Bidrag ved gennem Kulstof 14-Metoden at naa frem til de rigtige Aarstal.

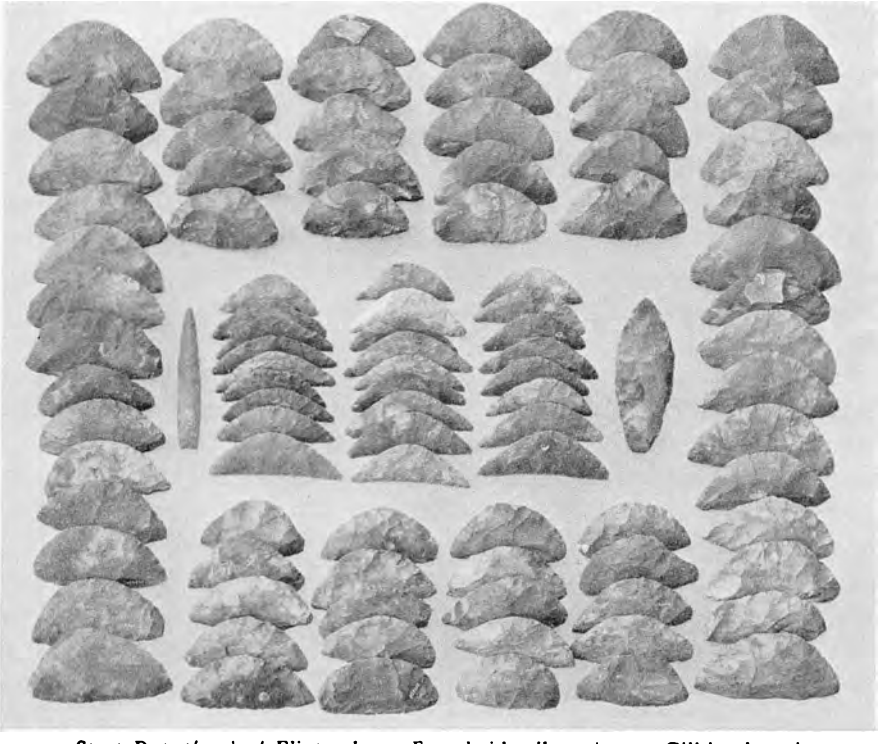

Stort Depotfund af Flintsegle og Forarbejde til saadanne. Gilbjerghoved.

Men hvad bliver der da tilbage til Arkæologen? Han skal beskæftige sig med den menneskelige Kultur og dens Produkter, og dernæst skal han søge at sammenfatte Naturvidenskabens Resultater til et Billede af de Omgivelser og Vilkaar, hvorunder Mennesket levede gennem Tiderne. Det er en Mosaik, et Puslespil, hvor Brikkerne, der skal passes sammen, er de Genstande (Oldsager) og Mindesmærker, Menneskene har efterladt, og de Iagttagelser, der gøres under de arkæologiske Udgravninger, suppleret med Naturhistoriens Bidrag. Og det er ikke een Mosaik, der skal laves, men een for hver Tidsperiode. Det er et vanskeligt og tidsrøvende Arbejde, og Resultatet bliver alligevel altid mangelfuldt, fordi der trods al Omhu alligevel mangler saa mange Brikker.

Men den første Betingelse for at faa noget ud af det er, at man ved, i hvilken Mosaik de enkelte Brikker skal indpasses; med andre Ord, det første, der skal gøres er at ordne Stoffet, blive klar over hvor gamle de enkelte Ting er, se hvor de hører sammen i Tid, og hvad der er ældre og yngre. Hertil tjener først og fremmest de arkæologiske Udgravninger.

At udføre en tilfredsstillende arkæologisk Undersøgelse er ikke Hvermands Sag; det kræver Fagkundskab og Erfaring. I Arkæologiens Barndom tog man det ikke saa nøje med Fundforholdene, blot man fik fat i Oldsagerne. Paa en gammel Tegning ser man Kong Frederik VII sidde paa en Stol, rygende sin Pibe, paa en Høj i Dyrehaven, medens en Flok Soldater med store Spader graver sig ned i Højen og efterhaanden bringer ham de Oldsager, man finder. Saadan udgraver man ikke en Høj mere. Nu afskræller man ganske langsomt Lag paa Lag, idet man lader et Kors over Midten staa, saa man i disse Profilvægge kan gøre Iagttagelser over Højens Opbygning, om den er opført af een eller flere Gange. Støder man paa en Grav, bliver den omhyggelig opmaalt, tegnet, fotograferet og undersøgt med smaa Graveredskaber; hver enkelt Genstands Plads bliver nøje indmaalt og noteret, da dens Anbringelse i Graven ofte kan give gode Oplysninger om dens Anvendelse. Disse Højundersøgelser kan give vigtige Resultater. Ikke alene faar man et Indblik i Tidens Gravskik, men de Sager, der er givet den døde med i en Grav, hvori der kun er begravet een Person, maa have været i Brug samtidigt, selv om nogle af Sagerne naturligvis godt kan have været temmelig gamle, før de blev anbragt i Graven. Dernæst kan man af Gravenes Placering i Højen ofte se Aldersforskellen paa dem. Den ældste, Centralgraven, er i Reglen anbragt i Højens Centrum, eller i hvert Fald i den oprindelige Højs Centrum, medens de yngre Grave er anbragt ovenover eller ved Siderne. Det er ved saadanne Undersøgelser af Enkeltgravshøje at man er blevet klar over denne Kulturs forskellige Stadier.

Andre Grave ligger paa Gravpladser under flad Mark; her kan man undertiden se, at man er begyndt i den ene Ende af Gravpladsen og er fortsat i en bestemt Retning, saa de ældste Grave ligger i den ene Ende, de yngste i den anden. Vanskeligt kan det være med Fællesgravene, Dysser, Jættestuer og Hellekister, hvor der i Reglen er flere, ofte mange Begravelser og hvor der hersker stor Forvirring, idet de ældste Lig og deres Gravgods er skubbet sammen for at give Plads til nye. Men ogsaa her vil en omhyggelig Udgravning med Notering af hver eneste Genstands Placering ofte kunne give gode Oplysninger om Samhørighed eller Aldersforskel.

Saa er der Bopladsundersøgelserne. Hvis der kan være Tale om Hustomter, maa Overjorden, Pløjelaget, afgraves over et større Areal, saa man kan se eventuelle Stenlægninger, Ildsteder, Lergulve og hvad der ellers kan være; og tilsidst maa Undergrunden skrabes ren, saa man kan se Pælehuller, der viser sig som mørke Pletter i det lyse Ler eller Sand. Men paa de fleste Bopladser er selve Husresterne forlængst ødelagt af Plov eller paa anden Maade, saa kun Affaldslagene er tilbage, men disse kan da ogsaa være meget tykke, som ved Køkkenmøddinger, der er aflejret ned

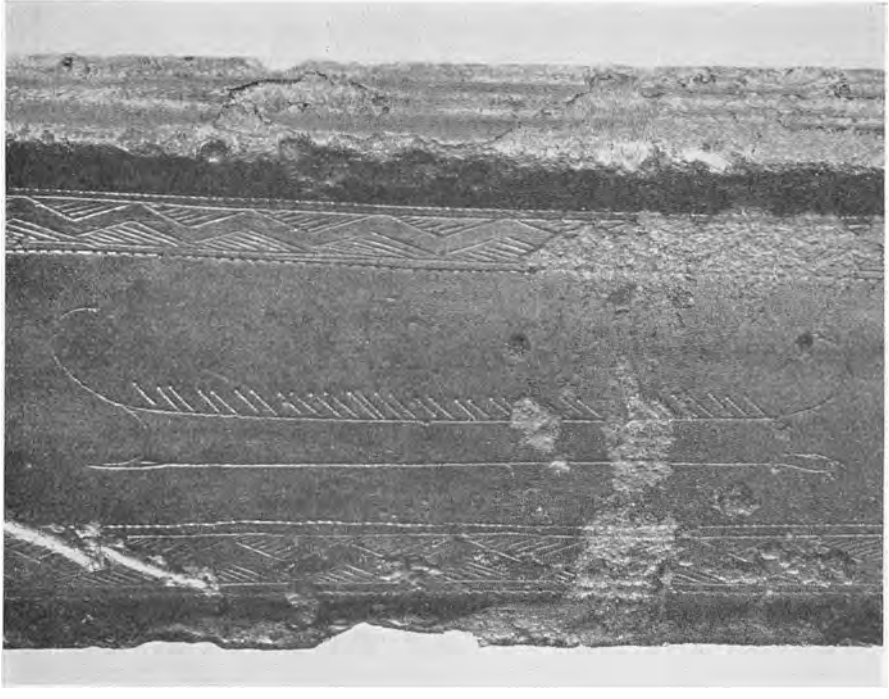

Skibsbilledet paa Bronze-Krumsværdet fra Rørby.

ad en Skrænt. Ved Udgravningen her gælder det ogsaa om at vide hver enkelt Genstands Plads i Dyngen, ved Indmaaling og Nivellering. Dyngen afgraves lagvis; er der en naturlig Lagdeling at se, benyttes denne, ellers graves i Lag paa 10 cm Tykkelse. Disse Bopladsundersøgelser kan ogsaa give værdifulde Oplysninger om, hvad der er ældre og yngre, navnlig hvis Affaldsbunken viser sig at være dannet gennem flere Afsnit, og de enkelte af disse er adskilt ved sterile Lag af nedskredet Jord, sammenføget Sand eller et formuldet Lag. Er der ikke noget saadant, kan det være vanskeligere; i Almindelighed vil en Ting, der findes nederst i en Dynge, være ældre end en, der findes øverst; men helt sikker kan man ikke være, da der allerede i Oldtiden har været gravet og rodet rundt i Dyngen. Her hjælper det meget, hvis Bopladsen ligger ned mod en Mose eller tidligere Sø, saa udkastede Ting fra Bopladsen kan findes i Lagene her; derved er det i Reglen muligt at se, om en saadan Boplads har været beboet gennem een eller flere Perioder.

Paa mange Bopladser – ja de fleste – er der ingen uforstyrrede Kulturlag, men det hele ligger i Overfladen, i Pløjelaget, hvor man kan samle Sagerne op. Disse Bopladsopsamlinger er naturligvis ikke saa værdifulde, da alt muligt kan være blandet sammen her. Men viser det sig, at et vist Antal Oldsagstyper stadig forekommer sammen paa et stort Antal Bopladser, er der alligevel en vis Sandsynlighed for, at de hører sammen i Tid.

En tredje Gruppe samlede Fund er Offer- og Depotfundene, Sager, der er nedlagt samlet i Mark eller Mose, enten som Offer til de højere Magter eller som et hengemt Forraad. Disse Sager maa jo ogsaa høre sammen i Tid. Desværre bliver disse Fund sjældent optaget af sagkyndige, saa man maa nøjes med de Oplysninger, den tilfældige Finder kan give, og stole paa hans Meddelelse om, at Sagerne virkelig er fundet sammen.

De samlede Fund, Grav-, Boplads-, Offer- og Depotfund, er Grundpillerne i det arkæologiske System, hvori man indordner Oldsagerne. De mange enkeltfundne Sager tidsfæstes efter de samlede Fund, hvori tilsvarende Sager forekommer; kendes en Type ikke fra vore egne samlede Fund, forekommer den maaske i saadanne i Udlandet, derfor maa der stort Litteraturkendskab til for Arkæologen.

Udbredelseskort kan være nyttige, hvis man skal udfinde en Types Forekomst og Oprindelse; derfor maa saa mange Oldsagsfund som muligt afsættes paa Kort i Museernes Arkiver.

En Metode, der tidligere var stærkt benyttet af Arkæologer og som endnu med Held kan benyttes, er den »typologiske«. Den overfører Udviklingslæren paa de menneskelige Produkter, gaar ud fra, at de enkelte Redskabsformer efterhaanden udvikles fra mere primitive til mere fuld-

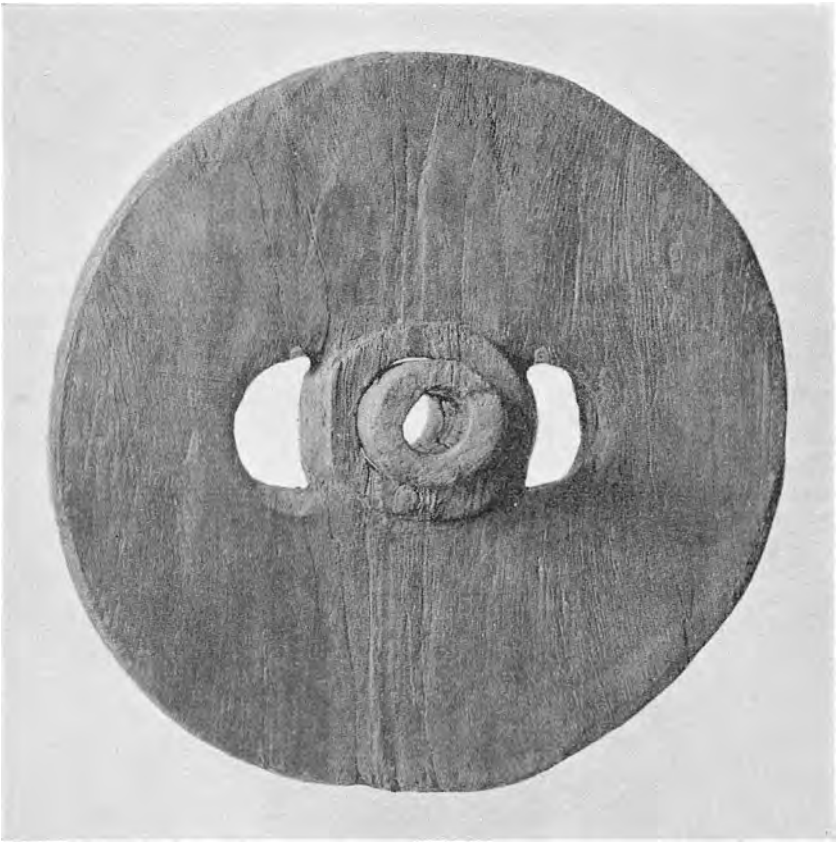

Vognhjul, formentlig fra Stenalderen. Tindbæk ved Viborg.

komne Former. Der kan være noget om det, men hvis Metoden ikke suppleres med et Studium af Fundkombinationer, de samlede Fund, kan den føre paa Vildspor; det sker nemlig ogsaa, at en Type ved Degeneration bliver ringere og ringere; det saa vi for Eksempel med Keramikken i Jættestuetiden. Et Eksempel paa en jævn Udvikling ser vi i Flintøkserne i Jættestuetiden: Først har vi den tyndnakkede Økse, saa bliver denne sværere, med uslebne Sidekanter, saa kommer de ældste tyknakkede Økser, endda med ret bred, rektangulær Nakke, for til sidst at naa frem til den endelige Form med kvadratisk Nakke. I en saadan Udviklingsrække kan en enkeltfunden Økse indpasses – med en vis Sandsynlighed. Men i Arkæologien gælder det i det hele taget, at absolutte Beviser er sjældne, i de fleste Tilfælde maa man nøjes med Sandsynlighedsbeviser.

Hele Tiden under sit Studium af vort Lands Forhistorie maa Arkæologen tænke paa, at Danmark kun er en lille Plet paa Europakortet, og at hvad der sker ude i det store Europa i mange Tilfælde ogsaa gør sin Indflydelse gældende hos os. Danmark har ogsaa i Oldtiden haft Kontakt med Nabolandene og har derfor været udsat for Kulturindflydelser mange Steder fra. Arkæologen maa derfor følge med i, hvad der sker i Arkæologien i det øvrige Europa, navnlig i vore Nabolande.

Man vil derfor forstaa, at den Skildring, der i det foregaaende er givet af Stenalderen i Danmark, er samlet sammen ad mange Veje, og at den endnu paa mange Maader er usikker og mangelfuld. Men der er dog et Grundlag at bygge videre paa i Fremtiden; og hvert nyt Fund, der fremkommer, og hver ny Iagttagelse, der gøres, kan hjælpe til at forbedre vor Forstaaelse af Livet her i Landet i denne fjerne Tid.

Ravsmykke, poleret, prydet med indborede Hulrækker.

Jættestuen Møllehøj ved Kyndeløse. Københavns Amt.

STENALDERENS MINDESMÆRKER I LANDETS FORSKELLIGE EGNE

Af Therkel Mathiassen

I det følgende vil der blive givet en Oversigt over, hvad der findes af Mindesmærker fra Stenalderen i de forskellige Egne af Landet. Dette vil blive gennemgaaet amtsvis, og i hvert Amt vil det blive fremhævet, hvad der er særlig seværdigt eller bemærkelsesværdigt. Her kan gøres opmærksom paa de arkæologiske Kort i 1 :100.000, som Geodætisk Institut i Samarbejde med Nationalmuseet udgiver, og som allerede dækker det meste af Landet; Resten vil udkomme om kort Tid. Paa disse Kort er alle fredede Oldtidsmindesmærker afsat og de vigtigste kortfattet beskrevet; de er nyttige, naar man vil lede efter Mindesmærker ude i Landet.

Alle Oldtidsmindesmærker er fredede nu og maa behandles derefter; de maa ikke beskadiges ved Gravning eller paa anden Maade, ligesom de naturligvis ikke maa benyttes til Henkastning af Madpapir og andet Affald. Kun ved et Faatal af Mindesmærkerne er der offentlig Adgang; i Reglen er Adgangen afhængig af Ejerens Velvilje, og denne er naturligvis

Hyldedysse Syd for Roskilde. Københavns Amt.

i høj Grad paavirket af, om man undlader at træde Afgrøden ned, forskrække Kreaturer, respekterer Hegn og eventuelle Skilte og i det hele taget opfører sig paa en fornuftig Maade. En Del af de vigtigste Jættestuer er forsynet med laaste Laager, og man kan da hos Ejeren eller i et Hus i Nærheden mod en mindre Afgift laane Nøglen, som saa naturligvis maa leveres tilbage efter endt Besøg; i Jættestuerne maa man selvfølgelig ikke grave eller søge at forskubbe Stenene, da dette kan være farligt. I de fredede Køkkenmøddinger og Bopladser er det ogsaa forbudt at grave og kradse. De fleste af de Mindesmærker, der er fundet før Fredningsloven af 1937, er forsynet med en Fredningssten af Granit med FM og Krone; de senere fredede Mindesmærker – og det er de fleste – er det ikke endnu; saa det, at et Mindesmærke mangler Fredningssten, betyder ikke, at det ikke er fredet. Der findes en Del Mindesmærker, der er saa ødelagte, at de er blevet fritaget for Fredningsforpligtelsen; men heller ikke disse maa der graves i uden Nationalmuseets Tilladelse.

Hvor mange Mindesmærker fra Stenalderen har vi bevaret i hele

Landet? Af Stengrave – Dysser, Jættestuer og Hellekister – kan Tallet nu opgøres til 2132. Desuden maa man regne med, at de fleste af de mindre Høje i Jylland indeholder Enkeltgrave fra Stenalderen; af saadanne Høje er der bevaret i fredet Tilstand 6439 – en Del af dem kan dog ogsaa indeholde Grave fra Yngre Bronzealder eller – for de mindstes Vedkommende – fra Ældre Jernalder. Endelig kan nogle af de 11056 store Høje, der er bevaret i hele Landet, godt indeholde Jættestuer – hvis Gangaabning er skjult –, Hellekister eller i Bunden Enkeltgrave, men de fleste af dem tilhører efter vore Erfaringer Ældre Bronzealder. Men alt i alt er det et ganske anseligt Antal Stenaldermindesmærker, vi har bevaret. Der har dog været mange flere; man regner med, at der har været mindst tre Gange saa mange, paa Øerne lidt mindre, i Jylland lidt mere. De to Trediedele af samtlige kendte Mindesmærker er saaledes faldet som Offer for Opdyrkningen, pløjet ned, bortkørt som Fyld i Lavninger eller Huller i Marken, sløjfet for at Stenene kunde bruges til forskelligt Formaal, ikke mindst som Landevejs- og Jernbaneskærver. Forstaaelsen af disse gamle Monumenters Værdi som Fortidsminder har ikke altid været saa stor – og er det desværre ikke alle Steder endnu. Men Fredningsloven af 1937, der uden videre freder alle Oldtidsmindesmærker, skulde forhindre, at disse ærværdige Mindesmærker sløjfes, ødelægges eller beskadiges i Fremtiden. Den Registrering med Tinglysning paa Ejendommene, som Nationalmuseet har foretaget gennem de sidste 20 Aar, skulde medføre, at alle Jordejere nu er klar over, om der er fredede Mindesmærker paa deres Jord, og hvilke Forpligtelser dette medfører.

KØBENHAVNS AMT

Der er her bevaret og fundet 131 Stenaldergrave; af disse er de 14 Jættestuer, 3 Hellekister, medens Resten er Dysser, Langdysser, Runddysser eller Dyssekamre, hvor Højen, der har indesluttet Graven, er sløjfet, saa kun selve Kammeret staar tilbage. Mange af disse Mindesmærker er dog mere eller mindre beskadiget: Randsten fjernede eller væltede, Overliggeren til Kammeret fjernet, ja i mange Tilfælde selve Kammeret helt sløjfet, Højen forgravet. Men der er dog i Københavns Amt mange smukke og seværdige Mindesmærker bevaret.

De er ret ulige fordelt. Paa hele det store, flade Areal mellem Roskilde og København og ud mod Køge Bugt, »Heden« som det hedder fra gammel Tid, er der slet ingen. Ogsaa i Københavns nærmere Omegn er det sparsomt, hvad der findes: En Runddysse, hvis Overligger dog ikke er den oprindelige, og en stærkt medtaget Langdysse i Dyrehaven nær Fortunen, en lille Langdysse (uden Kammer) paa Eremitagesletten, smaa Dysse-

kamre uden Overliggere Nordvest for Dyrehavegaard og mellem Gladsaxe og Mørkhøj, en Langdysse med et dybtliggende Kammer, men uden Randsten, i Hareskoven ved Skovbrynet Station. Ved Skodsborg ses to Hellekister i Bunden af en udgravet Høj.

Der har dog været eet fremragende Mindesmærke nær København, den dobbelte Jættestue Snogedyssen paa Snogegaardens Jord i Vangede. I 1840 begyndte Gaardens Ejer at køre Stenene bort, men da tre Heste i Løbet af kort Tid blev syge og døde, troede man, at det var Højens Troldtøj, der havde hævnet sig, og standsede Arbejdet. En Snes Aar senere, da Sønnen havde overtaget Gaarden, havde man samlet Mod til at tage fat igen, og desværre døde der ingen Heste denne Gang, saa Snogedyssen blev totalt ryddet; en lille Samling Flintøkser, Mejsler og Pilespidser paa Nationalmuseet er alt, hvad der blev reddet fra dette anselige Oldtidsminde.

Den nærmeste Jættestue er nu Bavnehøj ved Smørum, med et lille Kammer uden Dæksten. I samme Sogn, ved Hove, ligger en af Sjællands længste Langdysser, 90 m lang; men Kamrene – thi der har sikkert været flere i saa langt et Mindesmærke – er forlængst fjernede.

Det rigeste Strøg med Stengrave ligger Nordøst for Roskilde, i Aagerup, Kirkerup og Gundsømagle Sogne. Navnlig er her en Del anselige Langdysser med fra eet til fire Kamre. Smukkest er vel Hødyssen ved Gundsømagle med anselige Randsten og et stort Kammer med en mægtig Overligger, hvorpaa ses 25 Skaalgruber, disse mærkelige, formentlig hellige Tegn, der ikke sjældent er indgnedet paa Dyssernes Sten. Syd for Taagerup ligger en Langdysse med 4 Kamre, hvoraf dog kun eet har Overligger; paa Indersiden af en af Sidestenene i det sydligste Kammer findes ikke mindre end 50 Skaalgruber. Men der er mange andre anselige Dysser i dette Omraade: Langdysserne Torndysse og Hovdysse, begge med to Kamre, det smukke Dyssekammer Dilhøj og endelig ved Gundsølille en Høj med to Jættestuer, der blev udgravet i 1876 og gav betydelige Fund.

Et mindre, men ogsaa rigt Omraade med Stengrave ligger omkring Ejby og Kyndeløse ved Bramsnæs Vig. Her findes blandt andet 5 Jættestuer, af hvilke den bedst bevarede er Dobbeltjættestuen Møllehøj; den blev udgravet 1937 af Nationalmuseet, og der fandtes en Mængde Oldsager, baade fra den egentlige Jættestuetid (Flintøkser, Lerkar, Ravperler m. m.), dels fra Efterbegravelser i Dolktid (Flintdolke).

I Egnen Syd og Vest for Roskilde ligger Mindesmærkerne mere spredt. Her findes, ved Øm, en af de mest kendte og anseligste Jættestuer paa Sjælland. Kammeret er 7 m langt, mandshøjt og er bygget af 15 store, oprejste Bæresten og 4 Dæksten, hvortil kommer en Gang af 7 Par Sidesten og een Dæksten; det ligger i en stor Høj, omgivet af et svært Sten-

Dæmpegaard-Langdyssen. Frederiksborg Amt.

gærde, som blev bygget i det 19. Aarhundrede. Øm-Jættestuen blev udgravet allerede i 1832, men der blev ikke fundet meget.

Af andre seværdige Mindesmærker i denne Egn skal nævnes det smukke Dyssekammer Hyldedysse ved Skelbæk lige ved Landevejen Roskilde-Køge, den imponerende Langdysse ved Søster Svenstrup med to Kamre med Overliggere og Rishøj ikke langt derfra, en stor Høj med 3 Jættestuer, der endnu ikke er udgravet. Andre anselige Jættestuer ligger Nordvest for Hvalsø og i Særløse Overdrev, lige ved Vejen, der gaar ind i Storskoven; en Langdysse med mange store Randsten og to Kamre ligger i Skoven ved Lerbjerg.

FREDERIKSBORG AMT

Det egentlige Nordsjælland har 181 fredede Stengrave, nemlig 16 Runddysser, 80 Langdysser, 27 Dyssekamre, 51 Jættestuer og 5 Hellekister, medens et Par paa Grund af Forstyrrelse er ret ubestemmelige. Men desuden er her 8 Køkkenmøddinger fredede, blandt dem to af de mest kendte fra den Tid, midt i forrige Aarhundrede, da »Lejrekommissionen«, Forchhammer, Japetus Steenstrup og Worsaae, arbejdede med at opklare Køkkenmøddingproblemet: Sølager og Havelse Mølle; men ogsaa Skaldynger ved Bilidt ved Broen til Horns Herred, paa Kalvø ved Frederikssund og flere i Selsø Østskov er fredede; disse maa der saaledes ikke kradses i.

Nordsjælland er saaledes rig paa Stengrave, men de er meget ulige fordelt. Over store Strækninger er der ingen eller kun ganske faa, saaledes Kystegnene mod Øresund og Kattegat og Hillerødegnen. Langs Strandvejen er der saaledes kun tre smaa Langdysser i den lille Babylone Skov ved Humlebæk.

Men i Trekanten mellem Karlebo, Blovstrød og Sjælsø findes der en Del Stengrave. Her ligger en af Landets smukkeste Langdysser, Dæmpegaarddyssen, med vældige Randsten og et stort Kammer med Overligger; der er offentlig Adgang til den. I Kirkelte Hegn ligger tæt sammen to Langdysser, den ene med to Dyssekamre med Overliggere, den anden med to smaa Jættestuer, begge med to Dæksten. I samme Gruppe ligger den femkantede Jættestue Stumpedysse.

Andre Grupper ligger i Skovene Nord for Gurre Sø og i Valby Hegn ved Helsinge, hvor der findes 6 smukke Langdysser, de tre med tre Kamre hver, medens der i en af Langdysserne findes en lille Jættestue, hvis Dæksten har Skaalgruber. Ret isoleret ligger Dobbeltjættestuen Ølshøj mellem Blistrup og Smidstrup; Kamrene er ret smaa, og kun det sydlige er tilgængeligt, medens det nordlige styrtede sammen ved et Lynnedslag. Vest for Farum ligger den lille, velbevarede Jættestue Grettes Høj. Flere Mindesmærker findes i Slagslunde Skov og Ganløse Eged, sidstnævnte Sted en Langdysse med tre Kamre, hvoraf det midterste (med Overligger) er af den senere, femkantede Type, medens de to andre (uden Overliggere) er af den gamle, smalt-firkantede Type.

Den Del af det egentlige Nordsjælland, der er rigest paa Stengrave, er dog Kystegnene mod Roskilde Fjord, navnlig paa begge Sider af Frederikssund. Ved Græse ligger en af Landets længste Jættestuer, 12 m lang, men ikke ret høj, bygget af 27 Bæresten; den udgravedes af Nationalmuseet 1924 og gav en Mængde Sager af Flint, Keramik og Rav. Sydligere, ved Lille Rørbæk, ligger Møllehøj med en af Sjællands smukkeste Jættestuer, med et 7 m langt, næsten 2 m højt Kammer, der blev opdaget og udgravet allerede 1797. Langt mod Nord, ved Grønnesøgaard, ligger det ualmindelig smukke Dyssekammer Carlstenen, der flere Gange er tegnet af J. Th. Lundbye.

Den paa Stengrave rigeste Del af Frederiksborg Amt er dog Horns Herred; navnlig langs Vestkysten, i Sognene Draaby og Ferslev ligger de tæt. Kun nogle enkelte skal nærmere omtales: Ved Hjortegaarde findes 3 Høje med Jættestuer, den ene med to. Lige Nord for Jægerspris ligger Julianehøj med en ret anselig, 8 m lang Jættestue af 15 Bæresten og 5 Dæksten; den blev udgravet 1797 af Arveprins Frederik, der »forskønnede« den ved i Sydvestenden at lave en Portal ind til Kammeret, paa Højen

Jættestue ved Hjortegaarde, Horns Herred. Frederiksborg Amt.

anbragtes en Rundkreds af norske Marmorsten, hvorpaa var indridset Navnene paa 7 hedenske Konger og endelig ved at stille en norsk Runesten, Stenstadstenen, paa Højen og ophugge dens Runer.

I Jægerspris Slotspark ligger en anden Jættestue, der blev udgravet allerede 1744 af Frederik V som Kronprins; paa Toppen af Højen en Mindesten med latinsk Indskrift om Bedriften.

Af de mange Mindesmærker sydligere i Herredet skal nævnes en dobbelt Jættestue Nord for Dalby; de to Kamre ligger i hinandens Forlængelse og er tilsammen 23 m lange. Nordvest for Venslev ligger en Række paa 4 udgravede Jættestuer.

HOLBÆK AMT

Holbæk Amt, Nordvestsjælland, er Landets rigeste Egn, hvad Stengrave angaar. Der findes bevaret ikke mindre end 317, hvoraf 32 er Runddysser, 97 Langdysser, 122 Dyssekamre, 54 Jættestuer og 6 Hellekister; men der vides at have været mange flere, i hvert Fald 871, hvis Plads man kender.

Disse mange Mindesmærker er dog ret ulige fordelt. Rige Omraader er: Højby og den sydøstlige Del af Egebjerg Sogn i Ods Herred, Halvøen Røsnæs (undtagen Spidsen), hele Terrænet mellem Kalundborg, Tissø og Skarresø, Holmstrup Sogn Sydøst for Skarresø, Egnen Øst for Tissø, Kirke Helsinge Sogn ved Storebæltskysten og et Strøg Øst for Aamosen, i Undløse og Uggerløse Sogn. Fattigt er først og fremmest et stort Omraade, der fra Lammefjorden i Nord strækker sig ned mod Aamosen.

Der er mange seværdige Mindesmærker i Holbæk Amt. Naar vi begynder nordpaa, træffer vi først paa den dobbelte Jættestue Stenstrup Troldstuer, vel den mest besøgte Jættestue i Landet, beliggende paa den stærkt benyttede Turistvej ud til Sjællands Odde; den er ogsaa nok værd at se med sine to 7 m lange og 2 m høje Kamre; den blev udgravet af Nationalmuseet i 1909, hvorved der fandtes en Del Skeletter og Oldsager, navnlig Ravsmykker, Lerkar og Flintdolke, der maa stamme fra Efterbegravelser i Dolktiden. En anden anselig, men ikke saa velbevaret Jættestue, er Birkehøj ved Nyrup, med et 11 m langt Kammer.

Ved Vig ligger en Høj – den sidste af Femhøje –, hvori der findes et af de smalle, firkantede Dyssekamre, et af de faa, der er blevet sagkyndigt undersøgt; det indeholdt et Par Skeletter og to af de Lerkar, man kalder Dysseflasker. Kong Øres Grav i Kongsøre Skov er en anselig Langdysse og ved Frenderup findes en smuk Runddysse. En anden smuk Runddysse er Dilhøj ved Herrestrup; for et Hundred Aar siden blev det opdaget, at der paa Overliggeren er indhugget Helleristninger, Skibsbilleder; men de er siden ved Forvitring blevet saa udviskede, at de ikke kan skelnes.

Længere sydpaa, ved Faurbo, findes to smukke Mindesmærker, et Dyssekammer og paa Toppen af den høje Bakke Lindebjerg – hvorfra der er en pragtfuld Udsigt over hele Egnen – en stor Langdysse med to smalle Kamre uden Overliggere.

Af de mange Mindesmærker paa Røsnæs skal nævnes Svanedyssen ved Kallerup, med Skaalgruber paa den store Overligger, en trekamret Langdysse ved Raklev og en dobbelt Jættestue – uden Dæksten – ved Nyrup.

Særlig rig paa Jættestuer er Egnen Sydøst for Kalundborg, og mange af dem har givet store Fund, saaledes Hyldehøj i Rørby – hvori blev fundet over 100 Skeletter og en Mængde Oldsager –, den nærliggende Loddenhøj og Ormshøj i Aarby, alle dobbelte Jættestuer; ingen af dem er dog helt uforstyrrede; i fin Stand er derimod den store, smukke Jættestue paa Dysselodden i Ubby og den dobbelte Jættestue Korshøj i Ubby Alderdomshjems Have; det nordlige Kammer blev udgravet i 1939 og gav en Snes Skeletter og interessante Oldsagsfund. Ved Bjerge ligger ogsaa en smuk, dobbelt Jættestue, Regnshøj.

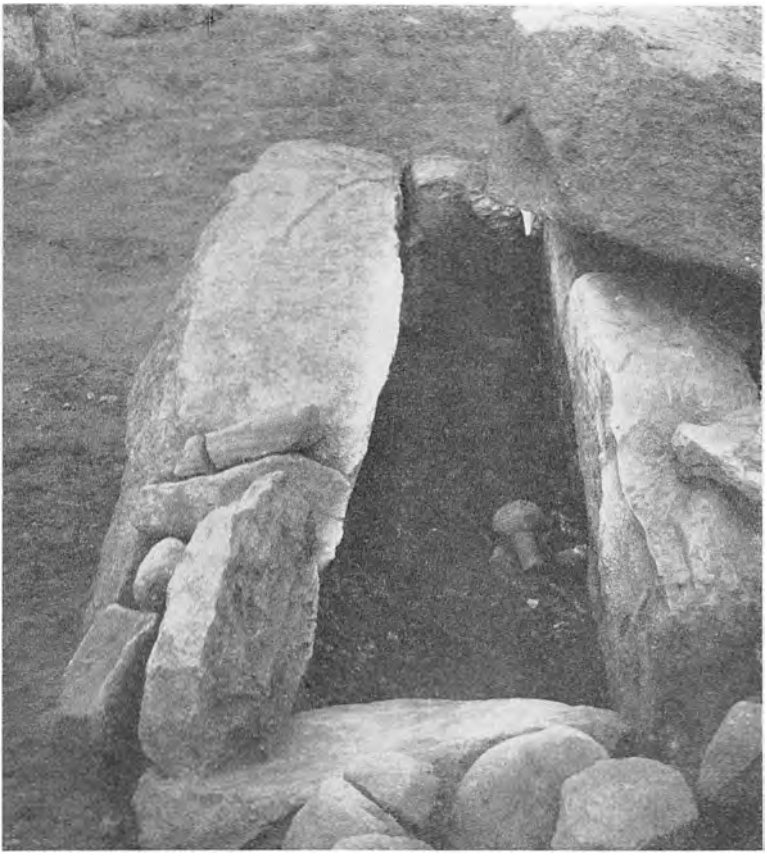

Vig-Dyssen, aabnet; man skimter en Dysseflaske og Skeletrester. Holbæk Amt.

I Kirke Helsinge Sogn ligger to velbevarede Jættestuer, Bavnehøj og Rævehøj. Den første udgravedes 1924 og gav mange Oldsager, blandt andet en Del, der laa udenfor Indgangen, hvor de var anbragt ved en Udrømning af Kammeret, noget man træffer ved mange Jættestuer. Rævehøj ved Dalby er en af Landets smukkeste Jættestuer, med et meget højt Kammer, 2½ m højt, idet Væggene er bygget af 3 Lag Sten; paa en af Bærestenene er indhugget et Par Hjulkors – Cirkler med et Kors i, antagelig Solbilleder; Rævehøj ligger paa en Bakketop med vid Udsigt over Storebæltsegnen.

Øst for Tissø er der en Mængde Stengrave i Buerup, Reerslev og Ruds Vedby Sogne. Fremhæves skal en af Sjællands længste Langdysser – 100 m

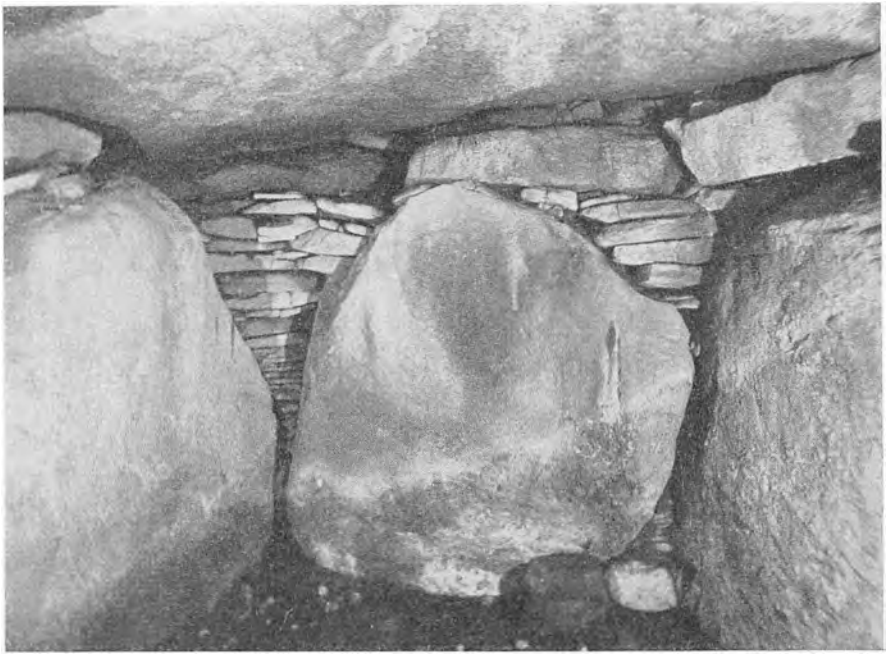

Jættestuen Korshøj i Ubby; Væg med Tørmur. Holbæk Amt.

lang – ved Reerslev, en Langdysse med 3 Kamre i en Have Øst for Ruds Vedby og en stor Gruppe Mindesmærker paa Konradineslysts Marker.

Nord for Aamosen ligger paa Dønnerups Marker 3 uudgravede Jættestuer og i Vinskoven en anselig Langdysse uden Høj, men med store Randsten (restaureret af Ejeren). Ved Østrup er der en dobbelt Jættestue uden Dæksten, Bavndysse, og ved Søtofte ved Gyrstinge Sø en ualmindelig smuk, trekamret Langdysse.

Sydligst i Kirke Eskildstrup Sogn har vi det smukke femkantede Dyssekammer Havrevænge Dysse; andre smukke Dyssekamre findes paa Skolepladsen i Søstrup, Nord for Eriksholm og mellem Hørby og Markerslev paa Tuse Næs (Egehusstenen).

Det er kun nogle faa af Holbæk Amts mange seværdige Stenaldergrave, som her har kunnet nævnes; der er mange andre, som man ved Hjælp af det arkæologiske Kort vil kunne finde frem til.

Ja, saa er der Samsø, som ogsaa hører til Holbæk Amt. Her findes navnlig paa Brattingsborgs Marker en Række anselige Grave, saaledes en Gruppe paa 4 Jættestuer, Aasmarkshøj og de 3 Hyldehøje, østligere Rævebakken og Ingeborgs Høj, ogsaa Jættestuer; Jættestuerne paa Samsø

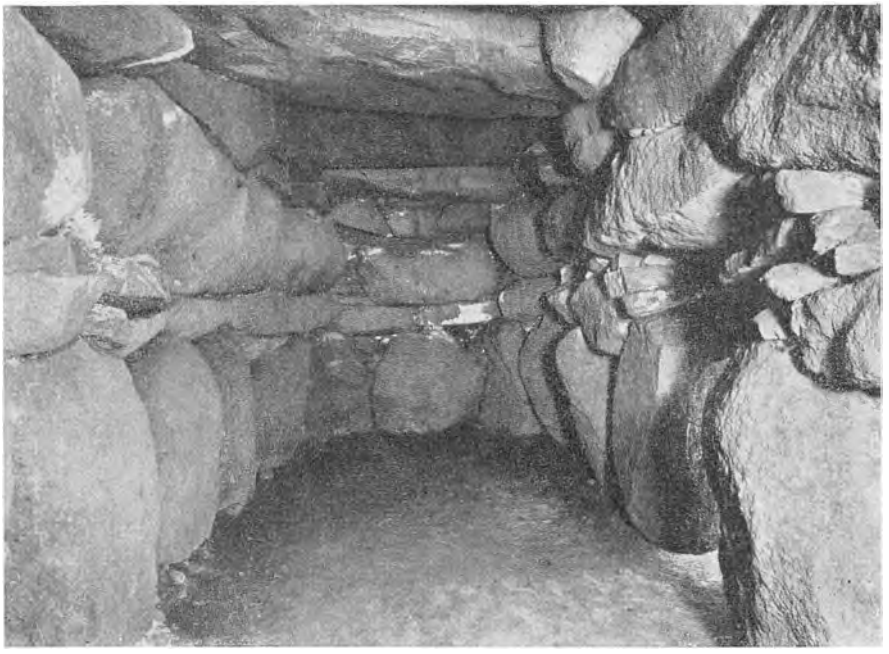

Jættestuen Rævehøj ved Dalby. Holbæk Amt.

er gennemgaaende ret smaa og afrundede; fem af dem har givet gode Fund, der nu findes paa Museet i Tranebjerg.

I Holbæk Amt er der ogsaa fredet en Boplads, nemlig den berømte Boplads i Mullerup Mose (Maglemose), den der gav Navn til Maglemose-Kulturen. En Mindesten er oprejst paa Stedet.

SORØ AMT

Sorø Amt, der omfatter Sydvestsjælland, er det næstrigeste paa Stengrave, med 245 fredede; heraf er 33 Runddysser, 129 Langdysser, 48 Dyssekamre, 20 Jættestuer og 2 Hellekister, medens Resten er mere ubestemmelige Stengrave.

Ogsaa her er en Boplads fredet, Bromme, Landets hidtil ældste, kendte Boplads. Den ligger paa dyrket Mark, og Fredningen betyder blot, at der ikke maa graves under Pløjelaget, hvor de uforstyrrede Kulturlag findes.

Stengravene ligger tættest i Kystegnene Vest for Slagelse (Stillinge Sogn) og omkring Korsør og Skelskør, ogsaa mellem disse to Byer; ogsaa i Indlandet er der rige Strøg, saaledes i Kirke Flinterup og Gyrstinge Sogne, i Egnen Syd for Sorø og Vest for Tystrup-Bavelse Sø. Andre Dele af Amtet

er ret fattige paa Stengrave, saaledes det meste af Ringsted og Flakkebjerg-Herrederne.

Blandt Stillinge Sogns mange Dysser er Horsedysse ved Bildsø den anseligste, en Langdysse med 3 smukke Kamre. Ved Ølandsgaarden paa Stillinge Mark ligger Breddysse, to Dyssekamre, der antagelig oprindelig har ligget i en Langdysse; paa Overliggeren af det sydlige Kammer er der Helleristninger, to Skibsbilleder og en Del Skaalgruber. Helt ude ved Klinten ved Kelstrup Strand ligger en Gruppe paa 3 Dysser, hvoraf de to er tokamrede Langdysser; en anden tokamret Langdysse paa Kelstrup Mark har en Mængde Skaalgruber paa den bevarede Overligger.

Rævehøj i Slots Bjergby Sogn er en velbevaret Jættestue, indesluttet i en meget stor Høj; den blev udgravet af Nationalmuseet i 1914, hvorved der fandtes Skeletdele af mindst 92 Mennesker, samt en Del Oldsager fra Jættestuetid og Dolktid. Ogsaa en anden Jættesue, ved Borreby, har givet et stort Skeletmateriale, og det er usædvanligt ved, at Kranierne er mere kortskallede end de plejer at være i Jættestuerne, saa man taler om en »Borrebyrace«; selve Jættestuen er noget medtaget.

Ved Tystrup Sø, nær Kellerød, ligger Sjællands længste Langdysse, der maaler ikke mindre end 124 m, omsat med lave Randsten; i Kammeret i Vestenden laa Skelettet af en Mand, der var død efter et Slag i Tindingen; man kan se, at et lille Stykke af Kraniet er gaaet løs, og man har, formentlig med en Flintskraber, forsøgt at fjerne det, men Manden er død; han fik en smuk Dysseflaske med sig i Graven. Sydligere, i Dyrehaven, ligger en

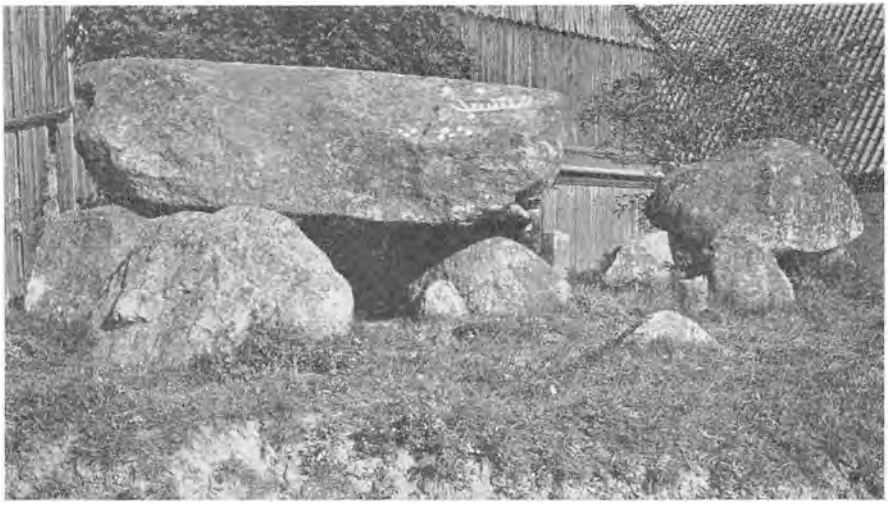

Dysse med Helleristninger, Kirke Stillinge. Sorø Amt.

Runddysse i Broby Vesterskov. Sorø Amt.

smuk Langdysse med høje, tætstillede Randsten, omtalt af Grundtvig i hans Digt »Gunderslevholm Skov«.

Sjællands smukkeste Runddysse ligger ved Vielsted, ikke langt fra Gyrstinge Sø; den har store, tætstillede Randsten og et firkantet Kammer med en mægtig Overligger. Hulhøj ved Ødemark indeholder en Jættestue, hvoraf man dog kun ser de 5 Dæksten, og ved Grøfte lidt Vest for Sorø ligger der to smukke Langdysser, den ene med to Kamre.

I Broby Vesterskov findes et større Antal smukke Mindesmærker, fornylig istandsat, blandt andet 2 Runddysser og 4 Langdysser.

Ved Susaaens Udløb af Bavelse Sø ligger tæt sammen to Langdysser og en Høj, der indeholder en Jættestue, og noget sydligere, ved Holløse, ligger en Runddysse med to Kamre; det enes Dæksten har Skaalgruber.

Saa er der vist endnu kun at nævne en Langdysse paa Taarnborg Mark,

Den smukke Runddysse ved Vielsted. Sorø Amt.

i hvis Østende der findes et Dyssekammer, medens der senere ovenpaa Langdyssen er anlagt en Høj med en Jættestue, hvoraf man dog kun ser 3 Dæksten; dernæst den trekamrede Langdysse Halkenstensdysse nær Susaaen ved Alsted, den dobbelte Jættestue Loddenhøj ved Sneslev, et anseligt Dyssekammer med Skaalgruber paa Overliggeren ved Eskildstrup og endelig en af de faa bevarede Hellekister ved Staveds Bro nær Østenden af Haraldsted Sø.

PRÆSTØ AMT

Præstø Amt, Sydøstsjælland med Møn, har »kun« 175 Stengrave, hvoraf 11 er Runddysser, 85 Langdysser, 28 Dyssekamre og 50 Jættestuer. Rige Strøg er den vestlige Del af Tybjerg Herred, navnlig langs Susaaen og dens Søer, hele Sydkysten samt Møn; andre Omraader har næsten ingen Stengrave, saaledens hele Egnen mellem Køge og Præstø; meget fattig er ogsaa Stevns, mærkelig nok, thi mange Bopladser og Fund viser, at denne Halvø har haft en betydelig Stenalderbebyggelse.

Længst mod Nord i Amtet er der som sagt ikke mange Stengrave; et Par smaa Jættestuer uden Dæksten ligger i Gørslev Overdrev og Gunderup Kohave. Paa Stevns er der kun Grund til at nævne Maglehøj ved Hellested, en velbevaret Jættestue, hvis 6 m lange Kammer er bygget af 15 Bæresten og har 4 Dæksten. Øst for Brandelev ligger en smuk Langdysse med to Kamre med Overliggere; en Stenrække deler Dyssen paa tværs;

Jættestuen Kong Askers Høj paa Møen. Præstø Amt.

en anden smuk, tokamret Langdysse er den 50 m lange Junkershøj i Stubberup Skov ved Fakse.

I Tybjerg Herred ligger der adskillige smukke Dysser paa Næsbyholms og Bavelses Marker og i deres Skove; ved Atterup ligger en Langdysse med 3 velbevarede Kamre.

Paa Svinø-Halvøen ligger to Jættestuer; den ene er Maanehøj, der har to Kamre i hinandens Forlængelse uden Skillerum; heri blev ved Udgravningen gjort et stort Fund af Flintredskaber og Lerkar. Nord for Lundby ligger en Jættestue med velbevaret Kammer, men uden Dæksten. Ved Remkolde ligger ret nær hinanden to mindre Jættestuer, og ved Snertinge har vi en smuk Runddysse med en vældig Overligger. Helt ude paa Jungshoved-Halvøen, i Skoven ved Bønsvig, ligger Svend Gønges Hule, en lille Jættestue, kun 2½ m lang, med kun een Dæksten bevaret; Traditionen fortæller, at her havde den berømte Fribytter et af sine Skjulesteder. Rishøj ved Ammendrup er en velbevaret Jættestue med et 6½ m langt Kammer; dette blev opdaget i 1816, da man ovenfra trængte ned i det; der blev fundet nogle Skeletdele, et Par Flintøkser og Dolke og nogle Lerkarskaar.

Særlig rig paa Stengrave er Sydkysten, ikke mindst Halvøen Knudshoved. Her kan nævnes: I Knudsskov en Høj med et smukt, udgravet Jættestuekammer og to anselige Langdysser, den ene med to velbevarede Kamre. Ved Trehøje en Høj med et udgravet Jættestuekammer og i Oreby

Skov en anden, noget forstyrret Jættestue. Paa Oregaards Mark ligger Troldhøj med et 10 m langt Jættestuekammer, og lidt nordligere, paa Stuby Mark, Milhøj med Egnens anseligste Jættestue med et 12½ m langt Kammer, velbevaret og tilgængeligt. Ogsaa langs Kysten Øst for Vordingborg er der mange Stengrave; her skal nævnes en smuk Langdysse med en kolossal Overligger ved Bakkebølle Fredskov og 3 noget forstyrrede Jættestuer, der ligger i en Række paa Langebækgaards Mark; den mellemste har Skaalgruber paa den ene af de 3 Dæksten.

Paa Møn, særlig Vestlandet, ligger en Række af Landets prægtigste Stenaldermindesmærker. Nær Fanefjord Kirke ligger Grønjægers Høj, vel Landets anseligste Langdysse, 102 m lang, 13 m bred og 2 m høj; de ualmindelig store Randsten, 134 ialt, staar tæt sammen; Højens Overflade er næsten plan, og heri er nedsænket 3 Kamre, hvoraf kun det ene har Overligger. Ved Sprove ligger Kong Asgers Høj med et af vore allersmukkeste Jættestuekamre, 10 m langt, opført af 19 Bæresten og 6 Dæksten; det blev udgravet i 1839 af Købmand G. Hage i Stege, men kun hensmuldrende Skeletrester og nogle faa Stensager fandtes. Lige Syd for ligger en lille fritstaaende Jættestue, indesluttet i en Runddysse, og sydligere, paa Røddinge Mark, ligger et andet fremragende Mindesmærke, den dobbelte Jættestue Klekkende Høj, med et 9 m langt Kammer, der ved en Tværvæg er delt i to Rum, hver med en 8 m lang Gang; Klekkende Høj blev udgravet sidst i 1700-Aarene af G. de la Calmette til Marienborg, der fandt en Mængde Skeletter og Oldsager. Ved Marienborg ligger en smuk Langdysse med ualmindelig store Randsten ved Enderne; muligvis er den noget restaureret af de la Calmette.

Ogsaa Jordehøj paa Neble Mark rummer en prægtig Jættestue med et 10 m langt Kammer; da det i 1836 blev aabnet, fandt man »6–8 store Kroppe i Rader, mange Stenredskaber, ogsaa noget af Ben og i Hjørnerne stod Lerkar.« Paa Æbelnæs og Frenderup Marker findes ogsaa anselige Jættestuer.

Paa Østmøn er der kun Grund til at nævne Sømarkedyssen med et smukt, fritstaaende Jættestuekammer med een stor Dæksten; paa Gangens Dæksten er der en Mængde Skaalgruber.

BORNHOLMS AMT

Bornholm er arkæologisk set noget for sig, og dette gælder ogsaa Stenalderen. Bevaret er af Stenaldermindesmærker kun 11 Jættestuer og en ubestemt Stengrav. Der er ingen Dysser og vides heller ikke at have været nogen; derimod har der været nogle faa, nu forsvundne Hellekister.

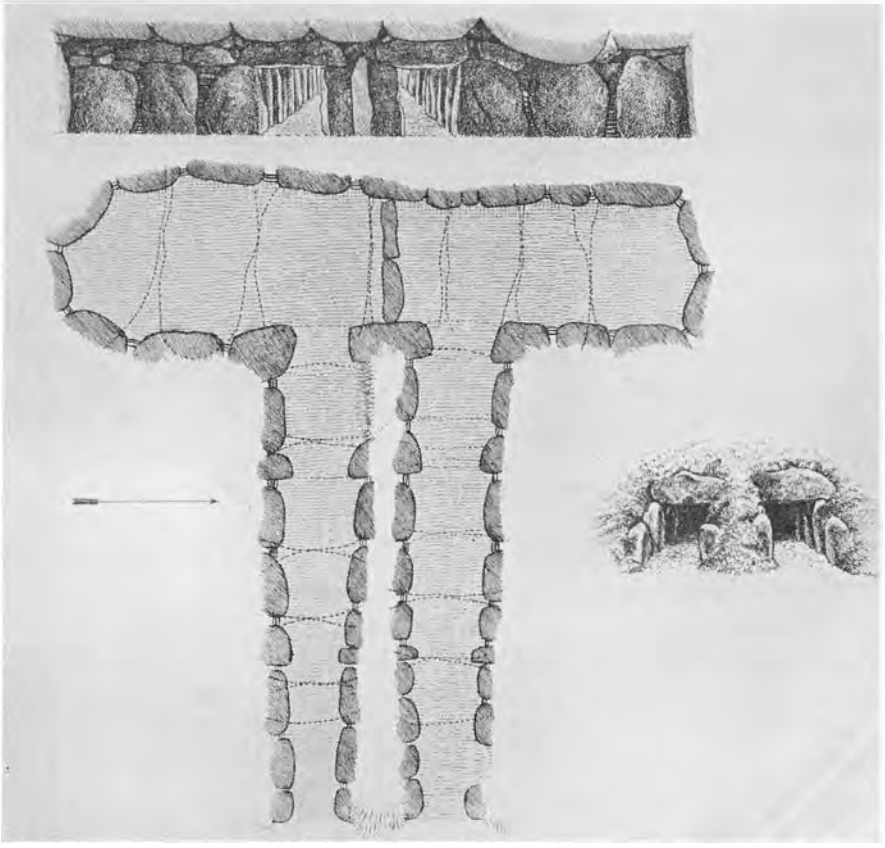

Plan af Dobbelt-Jættestuen Klekkende Høj, Møen. Præstø Amt.

De bornholmske Jættestuer er gennemgaaende smaa; flere af dem har givet ganske gode Fund, navnlig af Keramik fra et ældre Afsnit af Perioden.

Den anseligste Jættestue paa Bornholm er Lundestenen i Nylars; den har et 6 m langt Kammer, bygget af 14 Bæresten og 4 Dæksten. Ved Arnager i samme Sogn ligger en anden, velbevaret Jættestue. I Ibsker ligger Jættestuerne Hallebrøndshøj og Sillehøj, i Bodilsker Bønnestenene, med et 1½ m højt Kammer, og en Jættestue ved Nordre Stensebygaard, der har givet en Del Keramik. I Aaker ligger der i Jættedalen en Jættestue med et mandshøjt Kammer.

MARIBO AMT

Maribo Amt, Lolland-Falster, er rigt paa Stengrave. Der er bevaret 183, hvoraf 20 er Runddysser, 83 Langdysser, 31 Dyssekamre, 44 Jættestuer,

6 Kistegrave og en Hellekiste. Disse Kistegrave er noget særligt for Lolland-Falster; det er ret lange, svære Kamre med flere Overliggere og med Indgang fra den ene Ende; ofte indeholder de Sager fra den ødanske Enkeltgravskultur. Dernæst er der fredet en Stenalderboplads, den lille Worsaaes Ø under Engestofte, hvor der er fundet mange Oldsager fra Ældre Stenalder, der i det hele taget er rigt repræsenteret omkring Maribosøerne.

Stengravene er meget ulige fordelt. Store Dele af Vest- og Sydlolland er helt tomme, medens andre er meget rige; dette sidste gælder særligt de lollandske Sogne langs Guldborgsund og paa Falster det Classenske Fideikommis' Skove langs Østersøkysten, især i Aastrup Sogn.

Der er mange smukke Mindesmærker, som er værd at nævne; en stor Del af dem har været fredet fra gammel Tid, idet navnlig mange af de store Godser har vist stor Forstaaelse for Bevaringen af disse smukke Oldtidsminder.

Blandt de ret faa Mindesmærker paa Vestlolland skal nævnes en smuk Langdysse i Avnede Skov og en Jættestue ved Fredsholm. Paa Nordlolland, som ellers gennemgaaende er fattig paa Mindesmærker, skal nævnes Jættestuen Kong Svends Høj ved Pederstrup med et 12 m langt Kammer, den smukke, velbevarede Jættestue Glentehøj i Birket Sogn og en tredie Jættestue ved Horslunde. Stokkemarke Sogn er rig paa Stengrave: En smuk Langdysse ved den nedlagte Herregaard Stensgaard; Overliggeren, der er skredet ned, har mange Skaalgruber. Jættestuen Torhøj, stærkt forstyrret, med et lille Sidekammer; en anselig, velbevaret Jættestue ved Kældernæs, en anden ved Ugleholt.

Paa det iøvrigt saa fattige Sydlolland skal nævnes Jættestuen Hyldehøj – uden Dæksten – ved Rødby; her har ligget en ganske anselig Gruppe Stenaldergrave, men alle de andre, en Runddysse, 3 Langdysser og 3 Jættestuer, er sløjfet.

Østlolland, Musse Herred, er meget rigt paa anselige Stengrave. Begynder vi nordfra, træffer vi i Storskoven under Orebygaard Jættestuen Splittorfs Høj med et 8½ m langt Kammer uden Dæksten, og paa Orebygaards Mark en Langdysse med to Kistegrave, der har givet Fund fra den ødanske Enkeltgravskultur. I en lille Skov Syd for Sakskøbing ligger Jættestuen Kulhøj. Ved Radsted ligger Lollands længste Langdysse, 77 m lang, og i Storskoven under Fuglsang findes fem smukke Langdysser og Runddysser.

I Flintinge Byskov ligger en smuk Langdysse og en anselig, velbevaret Jættestue, og paa Flintinge Mark ligger adskillige smukke Mindesmærker, blandt andet en 75 m lang Langdysse. En Jættestue i Rykkerup Skov er ejendommelig ved, at Kammeret staar frit, uden at være dækket af nogen

Jættestue i Frejlev Skov. Maribo Amt.

Jordhøj, og der er intet, der tyder paa, at der nogensinde har været Høj over Kammeret; som det staar nu, virker det ganske monumentalt med de høje Bæresten og to store Dæksten.

Lige Vest for Priorskov ligger en anselig Langdysse med to af de gamle, smalle Kamre, og en lignende findes ved Frejlev. Frejlev Skov er kendt for sine mange Oldtidsminder, og der er ogsaa her flere seværdige Stengrave: Runddyssen Kong Grøns Høj; en Jættestue med 6 Dæksten, undersøgt af Nationalmuseet 1923, hvorved der fandtes en Del Skeletter, Flintøkser, Flint- og Benmejsler og Lerkar; lige udenfor Skoven ligger de imponerende, velbevarede Jættestuer Store og Lille Guldhøj.

Ved Musse ligger den eneste bevarede Hellekiste, der indeholdt Lerkar fra Enkeltgravskulturen. Ved Egholm har vi den 76 m lange Langdysse Kæmpegaarden, og i Roden Skov findes en Langdysse med tre Kamre.

Falster har ogsaa en Del Stengrave. Nævnes skal en Langdysse med to smalle Kamre ved Horbelev, en anden anselig Langdysse i Sortsø Fredskov, Ørnehøj i Korselitses Skove, en lille Jættestue i en stor Langdysse samt en Jættestue ved Listrup med et 12 m langt Kammer.

ODENSE AMT

Odense Amt har kun bevaret 58 Stengrave, men der har været 264; selv dette er dog ikke mange sammenlignet med de Tal, vi havde paa Sjælland;

af de bevarede er 4 Runddysser, 12 Langdysser, 17 Dyssekamre, 22 Jættestuer og een Hellekiste. Desuden er fredet en lille Køkkenmødding paa Svinø. Stengravene samler sig hovedsagelig i visse Strøg: Et Omraade paa Nordfyn i Hjadstrup, Norup, Lunde, Uggerslev og Nørre Højrup Sogne; Hindsholm-Halvøen; Halvøen Helnæs og tilgrænsende Egne. De andre Dele af Amtet er fattige paa eller helt tomme for Stengrave.

I Hjadstrup Sogn ligger den tokamrede Langdysse Kappendrup Kirke og 5 smaa Jættestuer, de 3 med Navnene Ærtesten, Pengesten og Gaasesten; de er ejendommelige ved at have smaa, ofte skævt-firkantede Kamre. I Skamby har vi en fritstaaende Jættestue, der ved Udgravningen gav et ganske godt Fund, samt et smukt Dyssekammer ved Stensby.

Den anseligste Langdysse i Amtet er Rolshøj i Rolsted Sogn; paa den vældige Dæksten er der 34 Skaalgruber; der er desuden i samme Sogn bevaret en Langdysse og to Dyssekamre.

Ved Munkebo ligger en Langdysse med en stor Overligger, samt 3 smaa forstyrrede Jættestuer, hvoraf de to har givet ganske gode Fund; ved Dræby i samme Sogn findes en Jættestue uden Dæksten, som ved Udgravningen gav et stort Fund af Flintøkser, Flint- og Benmejsler, Flintdolke, Ben-Hængesmykker og Lerkar.

Fyns anseligste Jættestue er Maarhøj ved Martofte paa Hindsholm, med et imponerende, velbevaret, 10 m langt Kammer; ikke langt derfra ligger en anden Jættestue, Hesthøj, med et 7 m langt Kammer, og paa Brockdorff Mark ligger 3 Jættestuer.

Paa Galgebjerg i Dalby Sogn ligger et Dyssekammer med en stor, flad Overligger.

Paa Vestfyn har vi to smaa Jættestuer paa Halvøen Fønsskov, ved Flenstofte Langdyssen Vielandshøj med to Kamre, ved Strandby, Dreslette og Snave Dyssekamre med Overliggere; paa Helnæs er der 4 Dyssekamre og paa Brandsø den tokamrede Langdysse Svenskehøj og en Runddysse med stor Overligger.

SVENDBORG AMT

Svendborg Amt hører i Modsætning til Odense til de Egne, der er rigest paa store Stengrave; der er bevaret 194, det tredie største Antal i Landet; heraf er 15 Runddysser, 61 Langdysser, 73 Dyssekamre, 37 Jættestuer og 3 Hellekister; men der har været ca. 700.

Desuden er der fredet to Stenalderbopladser: Ræveholmen i Snarup Mose, hvor der findes en delvis udgravet Boplads fra Maglemose-Kulturen, og Troldebjerg ved Illebølle paa Langeland, hvor Købmand Jens Winther i Rudkøbing – Skaberen af Langelands Museum – har udgravet en stor

Runddysse i Lindeskov Hestehave. Svendborg Amt.

Boplads fra Begyndelsen af Jættestuetiden; Jorden dyrkes stadig, men under Pløjelaget ligger endnu de mange Hustomter, som her blev afdækket, saa de kan være til Raadighed ved eventuelle fremtidige Undersøgelser.

De mange Stengrave er meget ulige fordelt, idet de hovedsagelig findes i Kystegnene og paa Øerne, navnlig Langeland og Ærø, medens det meste af Indlandet er fattigt eller helt tomt for Stengrave; i et Sogn som Rise paa Ærø har der været ikke mindre end 80 Stengrave, i Horne paa Fyn 57 og i Humble og Magleby paa Langeland henholdsvis 45 og 40.

Nogle af de mere bemærkelsesværdige Mindesmærker skal nævnes: I Nyborgegnen har vi ved Sulkendrup en Jættestue, ejendommelig ved at Gangen gaar skraat ud; den udgravedes 1919 af Nationalmuseet og gav nogle Flintøkser og Lerkar. Paa Juelsberg Mark er bevaret en smuk Hellekiste. Ved Sentved i Ørbæk Sogn ligger et Dyssekammer, hvis Overligger har Skaalgruber.

En særlig imponerende Gruppe Mindesmærker findes omkring Lindeskov. Her ligger Landets næstlængste Langdysse, 168 m lang, med 126 Randsten, men kun med eet Kammer nær den ene Ende. En anden Langdysse har fem Kamre, hvoraf det ene er en lille Jættestue, et andet en Hellekiste og de tre andre Dyssekamre. I den lille Skov Lindeskov Heste-

Langdyssen Kong Humbles Grav, Langeland. Svendborg Amt.

have ligger tæt sammen to anselige Langdysser og to Runddysser, den ene med et stort Kammer med to Overliggere.

I Gislev Sogn ligger der i Strarup Skov en 90 m lang Langdysse; ved Røde Mølle i Svinninge Sogn er der et smukt Dyssekammer med stor Overligger. I den lille Skov Gudbjerglund ligger der tæt sammen 4 Langdysser, hvoraf de to er henholdsvis 106 og 112 m lange; kun to Kamre er bevaret i hele Gruppen. Længere sydpaa er der i Nyhave Skov to smaa Jættestuer uden Dæksten, paa Brudager Mark er en Langdysse med to Rækker Randsten og Rester af 3 Kamre og paa Vejstrup Mark et Dyssekammer med en vældig Overligger.

I Holstenshus' Skove findes et ret stort Antal Mindesmærker, saaledes i Pipstorn en anselig Langdysse med 3 rektangulære Kamre og 50 Randsten og 3 sammenbyggede Langdysser; i Alléskoven er der 3 Langdysser og en lille Jættestue. En Del af disse Mindesmærker er fornylig restaureret af Fyns Stiftsmuseum.

Fyns rigeste Omraade er dog Halvøen Horneland; her findes to Runddysser, 4 Langdysser, 21 Dyssekamre og 5 Jættestuer; særlig skal nævnes de tokamrede Langdysser Nydamsdysse og Ravnshøj og de to Asakkehøje med Jættestuer.

Af de faatallige Mindesmærker i Indlandssognene er der kun Grund til at nævne et smukt Dyssekammer i Skoven Tranesvænge ved Øster Hæsinge.

Langeland er meget rig paa Stengrave, og mange af dem er meget anselige; flere har givet særdeles gode Fund, særlig efter at Langelands Museum i de senere Aar har foretaget Udgravninger i en Del af dem. Naar vi begynder nordfra, har vi paa Egeløkkes Mark to Langdysser, den ene med

Anselig Langdysse, Gerum. Hjørring Amt.

to Kamre, den anden med to Jættestuer, udgravet 1953. I den lille Skov Skovtofte findes en Langdysse med to Kamre og en anden med en Jættestue; begge blev udgravet 1948-49 og gav rige Fund, i Kamrene fra sen Jættestuetid og Dolktid, under Stenpakninger foran Gangen Lerkarskaar fra ældre Jættestuetid.

Lidt sydligere findes i Tvedeskov ved Tranekær en Langdysse med to Jættestuer og paa Præregaards Mark en Langdysse med 3 forstyrrede Kamre. En meget smuk Langdysse med to Kamre findes ved Bjergbygaard; ved Skebjerg er der en trekamret Langdysse og i Snaveskov Langdyssen Ringshøj med 100 Randsten.

Syd for Rudkøbing ligger der en smuk Hellekiste ved Klæsø og ikke langt derfra den fritstaaende Jættestue Annemosehøj, opført af 13 Bæresten og 4 Dæksten. Ved Bogøgaard er der et smukt Dyssekammer.

Langelands smukkeste Oldtidsminde er vel nok Langdyssen Kong Humbles Grav ved Humble med 77 store, tætstillede Randsten og et Kammer med vældig Overligger. En anden Langdysse Vest for Humble har i Midten et femkantet Dyssekammer og i hver Ende en lille Jættestue. Ved Kædeby er der et Dyssekammer med 33 Skaalgruber paa Overliggeren.

Paa Tryggelev Mark er der to anselige Mindesmærker, en fritstaaende Jættestue, bygget af 12 Bæresten med 3 Dæksten, og en Langdysse, fornylig undersøgt og restaureret af Langelands Museum, hvorved det er blevet et prægtigt Mindesmærke med store, tætstillede Randsten og et smukt Kammer.

Sydligere, ved Myrebjerg, findes en Jættestue, ogsaa undersøgt af Langelands Museum; Kammeret er ikke særlig imponerende, 5 m langt, af 11

Bæresten, med Dækstenen; tidligere var der i dette fundet en Del Økser, Dolke, Lerkar m. m.; nu fandtes der under en stor Stenpakning foran Gangen en stor Mængde Lerkarskaar fra ældre Jættestuetid, antagelig fra en Udrømning af Kammeret.

Af de mange Stengrave, der har været paa Ærø, er der ikke saa mange tilbage; de fleste findes i Rise Sogn. Lige ved Kirken ligger den anselige Langdysse Tingstedet med to Kamre og 55 Randsten; en mindre Høj er senere, antagelig i Bronzealderen, opført over dens ene Ende. Ved Stokkeby ligger et smukt Dyssekammer, Brynkehøj, et lignende er Aggershøj i Marstal Bondeby.

Ogsaa paa de mindre Øer Syd for Fyn er der Stengrave; saaledes paa Lyø 5 Dyssekamre, hvoraf de tre har Overliggere, og paa Avernakø et Dyssekammer med Overligger.

HJØRRING AMT

Hjørring Amt, Vendsyssel, har kun 31 Stengrave bevaret; det er betydelig mindre Tal, vi faar at gøre med, nu da vi kommer til Jylland. Det er vel sandsynligt, at nogle af de 364 bevarede Smaahøje indeholder Stenaldergrave, men noget sikkert vides ikke derom; en stor Del af dem er snarere fra Bronze- eller Jernalderen.

Af Stengravene er 14 Langdysser, 9 Dyssekamre, 5 Jættestuer og 2 Hellekister. Tættest ligger de i Øster Han Herred, der ogsaa hører til Hjørring Amt; i det egentlige Vendsyssel findes de fleste i den nordøstlige Del; her er Langdysserne de talrigste; i Landsdelens vestlige og sydlige Del er der næsten ingen Stengrave. En stor Del af Vendsyssels bevarede Stengrave er ret ødelagte; navnlig er det gaaet ud over Dyssernes Overliggere, som ofte er forsvundet.

Ved Tornby ligger Landets nordligste Stengrav, et smukt Dyssekammer med bevaret Overligger. Ved Tolne ligger en anselig Langdysse med mange Randsten, men Kammeret er ødelagt. Vest for Flade ligger en af de yngre Dysser med Kammer af 5 Bæresten, Overligger og to Gangsten. I det paa Oltidsminder saa rige Gerum Sogn ligger Vendsyssels eneste Jættestue, Blakshøj, der tilmed er en af Jyllands smukkeste; Kammeret er 8 m langt, mandshøjt; ved Udgravningen 1882 fandtes 3 Flintøkser og nogle Lerkarskaar. I Gerum ligger ogsaa Langdyssen Stenstuen, 70 m lang, med 57 Randsten, men med forstyrret Kammer.

Ved Landevejen lige Syd for Pajhede Skov, paa en Bakketop med prægtig Udsigt, ligger en 44 m lang Langdysse med et smalt Kammer med Overligger. Nær Herregaarden Hejselt ligger Vendsyssels længste Lang-

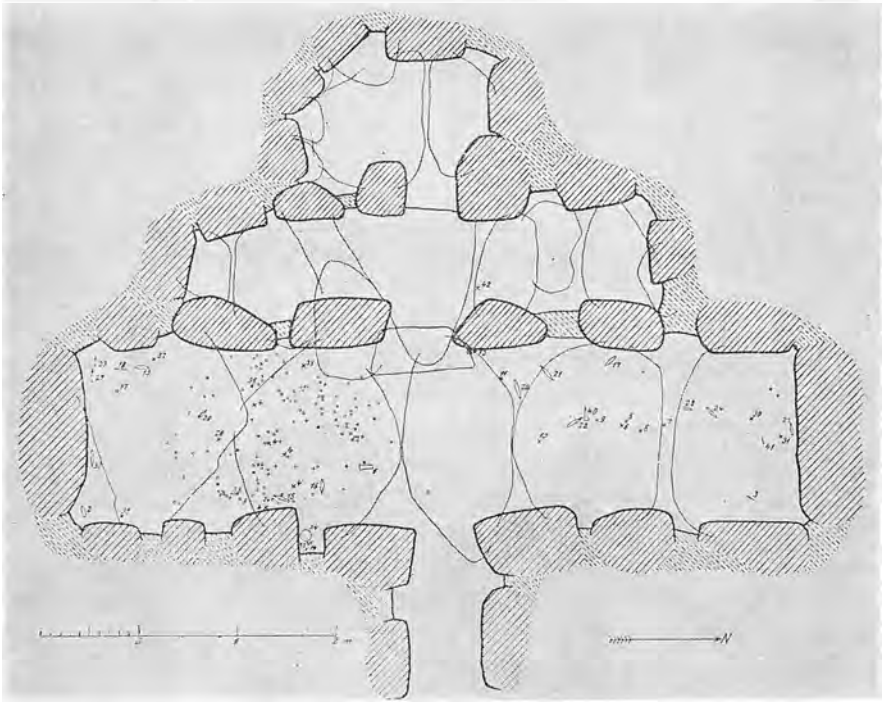

Plan af den trekamrede Jættestue ved Alsbjerg. Hjørring Amt.

dysse, Rampen, 125 m lang; i Østenden har den et Kammer med Overligger. Nord for Gaarden Vester Haven er der et Dyssekammer ligeledes med Overligger.

I den vestlige Del af Vendsyssel har vi kun en velbevaret Hellekiste, ved Filholm; den er bygget af 5 Bæresten og 3 Dæksten; ved Udgravningen fandtes to Flintdolke, en Benpren og en Ravperle.

I Øster Han Herred er Stengravene gennemgaaende bedre bevaret, og flere af dem er af betydelig Interesse. Ved Alsbjerg i Torslev Sogn ligger Jættestuen Hvissehøj, der har 2 Bikamre, det ene bag det andet, og den er velbevaret; det forreste er 8 m langt, det næste 4½ og det bageste kun 2 m. Ved Udgravningen fremkom der Flintøkser, Dolke, Lerkar og Ravperler, der viser, at Jættestuen har været benyttet baade i Jættestuetid og Dolktid. Ved Skræm ligger tre anselige Mindesmærker, to Jættestuer, begge med Bikamre og Dæksten, og en stor Langdysse med to Kamre med Overliggere. Ved Bejstrup har vi Langdyssen Grønhøj med to Kamre og Dyssekamret Ravsten, alle med Overliggerne bevaret.

THISTED AMT

Thisted Amt, der omfatter Thy, Vester Han Herred og Mors, har endnu færre Stengrave end Hjørring, kun 17 bevaret, nemlig een Runddysse, 8 Langdysser, 5 Jættestuer og 3 Hellekister.

Forholdsvis mange Mindesmærker, 7, har Vester Han Herred. Det anseligste her er Klovenhøj ved Kettrup, en Jættestue med Kammer af 10 Bæresten og 2 Dæksten og med mange store Randsten. I Klitterne ved Andrup ligger en noget ødelagt Jættestue og ved Kollerup en Runddysse med Overligger, men ingen Randsten.

I Thy ligger 8 Mindesmærker. Det anseligste i hele Thisted Amt er Jættestuen Lundehøj ved Heltborg, med et 7½ m langt, 1½ m højt Kammer, bygget af 11 Bæresten og 4 Dæksten; dernæst et lille, 2 m langt Bikammer, hvori der ved Udgravningen i 1837 fandtes Skeletrester, en Stridsøkse og nogle Skaar. Ved Torsted ligger to Langdysser; den ene er 108 m lang med enkelte Randsten; i en Udgravning ses to Sten af et Kammer. Ved Gettrup findes en velbevaret Hellekiste.

Paa Mors er der kun to Stengrave, en Hellekiste ved Lødderup og paa Ørndrup Mark en Jættestue med 10 Bæresten, een Dæksten bevaret og Gangen jordfyldt.

AALBORG AMT

Aalborg Amt, der omfatter Himmerland og Kær Herred Nord for Limfjorden, har 68 Stengrave, hvoraf 18 er Langdysser, 9 Dyssekamre, 10 Jættestuer og 22 de store Gravkister, der er karakteristisk for denne Del af Landet. I Kær Herred er der kun en Langdysse med forstyrret Kammer ved Vodskov; men iøvrigt ligger de jævnt fordelt over Himmerland, dog med Tyngdepunktet mod Øst, navnlig nedad mod Mariager Fjord.

Egnens prægtigste Mindesmærke er Langdyssen Troldkirken, der ligger paa en Bakketop med vid Udsigt over Limfjorden Øst for Sønderholm; den er ikke særlig lang, ca. 50 m, har mange Randsten og en vældig Overligger. I den østlige Udkant af Aalborg By ligger en anden Langdysse, Hvilehøj, uden Randsten, men med Overligger.

Inde i Ellidshøj By ligger den lille Jættestue, der bærer Navnet Ellidshøj; den har 8 Bæresten og en stor Dæksten. Ved Frejlev ligger Jættestuen Ørnhøj og ved Tostrup to Jættestuer, hvoraf den ene dog er noget ødelagt. Ved Mjels har vi Langdyssen Stenstuen med femkantet Kammer og mange Skaalgruber paa Overliggeren. Ved Suldrup ligger to ganske anselige Jættestuer; den ene, Stenshøj, opført af 14 Bæresten og 4 Dæksten, har et lille Bikammer.

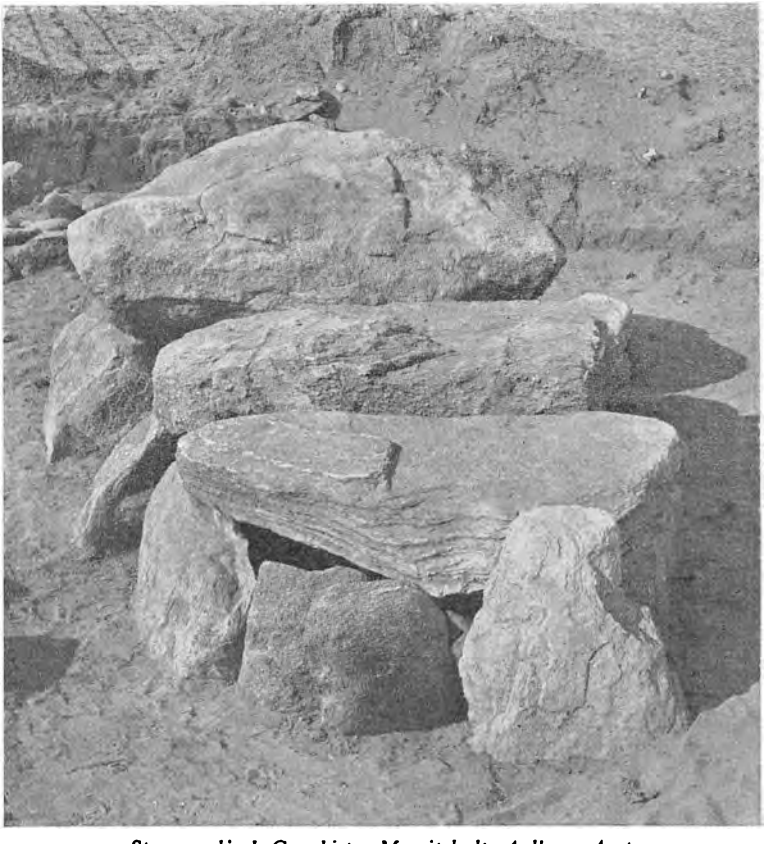

Stor nordjysk Gravkiste, Merritsholt. Aalborg Amt.

Smukke Dyssekamre med Overliggere findes i Skovene Bjærgeskov og Skørpinglund ved Skørping og nær Mosskov. Store, velbevarede Gravkister træffer vi ved Rebild, i en Langhøj paa Albæk Mark, ved Møldrup og i Højen Brudehøj ved Tisted.

Ved Sønder Kongerslev er der to Jættestuer, Store og Lille Monshøj; den sidste har det største Kammer, 7 m langt; den første er en 65 m lang Langdysse, som nær Nordenden har et lille Jættestuekammer; ingen af Kamrene har Dæksten.

Paa Vivehede findes to ret anselige Gravkister; ved Udgravningen gav den ene en Stridsøkse og et Lerbæger, den anden 5 Flintdolke, et Lerkar og en Ravskive. I Skoven Øst for Korup findes ogsaa en Gravkiste, i Toppen af den store Veddumhøj.

I Vesthimmerland skal nævnes en 100 m lang Langdysse med Kammer

uden Overligger Syd for Vindblæs og i Rønhøj Plantage en Høj, hvis Kammer er fjernet; heri er vort smukkeste Stenalderlerkar – der i Reglen kaldes Skarpsallingkarret – fundet. Paa Astrup Mark i Giver Sogn ligger en anselig Høj med et sekskantet Dyssekammer med to Overliggere.

Her i Vesthimmerland ved Limfjorden ligger to fredede Køkkenmøddinger, vistnok Landets største. Den ene ligger ved den gamle Kystskrænt Syd for Ertebølle Hoved. En stor Del af den blev undersøgt i 1890'erne af Nationalmuseet, og den maa siges at være den grundigst undersøgte af alle Køkkenmøddingerne; den har givet et meget betydeligt Fund af Flint- og Bensager og Keramik; hele Kulturperioden har faaet Navn efter denne Skaldynge, hvis resterende Del nu er fredet. Endnu større er Bjørnsholmdyngen, liggende ud mod Engdraget Nord for Vitskøl Kloster (der tidligere kaldtes Bjørnsholm); ogsaa den har givet et betydeligt Fund, og ogsaa her er den resterende Del fredet.

Aalborg Amt har et betydeligt Antal – 592 – mindre Høje; en Del af dem indeholder antagelig Enkeltgrave fra Stenalderen; den ældste Enkeltgravskultur synes dog kun i ringe Grad at være trængt op til denne Egn, der synes at have haft en ret talrig Jættestuebefolkning.

VIBORG AMT

Viborg Amt har 53 Stengrave, hvoraf 2 er Runddysser, 19 Langdysser, 9 Dyssekamre, 13 Jættestuer og 2 Gravkister. Desuden er to Stenalderbopladser fredede: Resterne af en Køkkenmødding i Krabbesholm Skov ved Skive; den har Interesse ved, at der herfra 1837 af Ejeren blev indsendt et Par Hjortetaksøkser og andre Oldsager til det unge Museum i København; det var de første Oldsager, der fremkom fra en Køkkenmødding. Den anden er Klosterlund-Bopladsen i Amtets sydligste Del, i Engesvang Sogn; det er Jyllands ældste kendte Boplads, udgravet af Nationalmuseet i 1936, hvorved der fandtes en Mængde primitive Flintsager. En Del af disse ligger, sammen med en Mængde andre Oldsager og Bondesager fra Egnen, i det lille Klosterlund-Museum.

Stengravene er lidt ulige fordelt. I Salling er der kun to, en Jættestue i en Høj i Krejbjerg Plantage og et af de ældre, smalle Dyssekamre i en af Højene i en Gruppe ved Lime. I Fjends Herred er der enkelte i Kobberup Sogn, saaledes en meget lang – oprindelig 185 m – Langdysse, Landets længste, men stærkt ødelagt, ved Kardyb og en anden Langdysse, hvorfra alle Sten er fjernede, Vest for Kobberup. Ved Iglsø er der en anselig Jættestue med to ovale Kamre, det sydlige af 12 Bæresten og 2 Dæksten, det nordlige af 13 Bæresten og 3 Dæksten; ved Udgravningen i 1887 fand-

Langdyssen Troldkirken. Aalborg Amt.

tes foruden nogle Skeletrester en Flintøkse, en Mejsel, en Kølle, nogle Ravperler og Skaar.

Særlig mange Stengrave er der i Rinds Herred. Værd at nævne er en Jættestue Sydvest for Fjelsø med et ret lille Kammer og et Bikammer; uden for Gangen er der fundet en Del Skaar fra Ældre Jættestuetid. Ved Ettrup findes en Høj med to smaa, firkantede Jættestuer; ved Udgravningen i 1932 fandtes et smukt Lerkar og nogle Ravperler. I Langmose Høj ved Tostrup er der en dobbelt Jættestue, hvori der er fundet økseformede Ravperler og en Flintdolk; Højen har en tæt Række Randsten. Ved Hvam er der en Langdysse med Overligger over Kammeret og ved Troestrup en af de store Gravkister.

Et andet rigt Stengravs-Omraade ligger i Sønderlyng Herred, mellem Skalsaadalen og Tjele Langsø. Her findes Egnens anseligste Jættestue, ved Bigum, bygget af 10 Bæresten med 3 Dæksten; den blev udgravet 1914, hvorved der fandtes Sager fra Jættestuetid og Dolktid. Ved Fastrup er der en anden Jættestue, i Uglhøj ved Vammen to. Ved Flarupgaard to Langdysser og Syd for Kvorning, i Nørreaadalen, en 45 m lang Langdysse med Overligger over det eneste bevarede Kammer.

I Amtets andre Herreder er Stengrave meget sparsomme. Ved Skjern er der en smuk Runddysse med et femkantet Kammer med Overligger; i dette Kammer er der fundet 2 Skeletter, 2 tyndnakkede Økser og en Kraveflaske. Ved Fruegaarde i Lee Sogn er der to Langdysser, den ene med

Porskær Stenhus ved Knebel, Landets anseligste Runddysse. Randers Amt.

Overligger. Ballerhøj i Romlund Sogn har et Dyssekammer af 7 Bæresten og en Overligger. I Ulvedal Plantage ligger den 34 m lange Langdysse Jens Langknivs Hule; den har 66 Randsten og to kistelignende Kamre, hvori er fundet en Flintdolk og en svær Bronzearmring.

Stenalderens Enkeltgravshøje er meget talrige i Viborg Amt; Størsteparten af de 965 bevarede mindre Høje maa antages at høre denne Tid til. Der er adskillige smukke Grupper, der er værd at nævne: Paa et fredet Areal af Dommerby Hede ligger 23 Høje, hovedsagelig Enkeltgravshøje. Paa den nærliggende Fly Hede ligger der en Gruppe paa 6. I Havredal Plantage Syd for Viborg har vi en Gruppe paa 32 og ved Bruunshaab 17.

RANDERS AMT

Randers Amt er det rigeste i Jylland paa Stengrave; der er bevaret 184, saa det bliver Nr. 4 i Landet. Af disse er 41 Runddysser, 45 Langdysser, 21 Dyssekamre, 21 Jættestuer og 9 Hellekister, medens Resten er ubestemmelige eller stærkt ødelagte Grave.

Desuden er der fredet to Køkkenmøddinger, en ved Marcilieborg nær Mariager og den store, berømte Mejlgaard-Dynge – eller rettere Resterne af den; det var her Worsaae i 1850 for første Gang fik en Anelse om, at disse Skaldynger var Menneskeværk og ikke naturlige Østersbanker.

Enkeltgravshøje paa den fredede Dommerby Hede. Viborg Amt.

Stengravene ligger tættest paa Halvøen Djursland; men der er ogsaa mange i Strøget nær Mariager Fjord, paa Mols og omkring Kalø Vig. Mange af dem er af betydelig Interesse.

Ved Snæbum Nordvest for Hobro, i Amtets nordligste Spids, ligger paa en Mark tre dobbelte Jættestuer; den ene er stærkt ødelagt, men de to andre er velbevarede; bedst er Snibhøj, hvis to Kamre hver er 4 m lange, det ene bygget af 8 Bæresten og 2 Dæksten, det andet af 7 Bæresten og to Dæksten; i den sydligste, Spanskhøj, er der fundet en Del Keramik. Ved Katbjerg Vest for Mariager ligger nær hinanden to Jættestuer, Jordhøj og Ormhøj, den første med Bikammer; begge blev udgravet 1890 og gav nogle Flintøkser, Pilespidser og Lerkar. Ved Falslev ligger en Jættestue og ved Sønder Hornum en Runddysse, hvis 5-sidede Kammer har Overligger. Ved Trinderup ligger en Gruppe paa 16 Høje, hvoriblandt adskillige Enkeltgravshøje, der ellers ikke er saa talrige i denne Del af Jylland.

Meget sparsomme er Stengravene i Herrederne Gerlev, Nørhald, Støvring, Rougsø og Galten. Ved Dalbyover har vi Dyssekamret Brændestene, ved Demstrup en noget ødelagt Jættestue. Ved Vester Tørslev ligger Dyssekamret Tørslevstenen med Skaalgruber paa Dækstenen. Ved Mellerup er der en Hellekiste og ved Laurbjerg et Dyssekammer med Overligger som det eneste Mindesmærke i Galten Herred.

Meget rig paa Stengrave er Djurslands Nørre Herred og de tilgrænsende Egne af Sønderhald Herred. Ved Tustrup i Nørager Sogn ligger ganske tæt sammen en højst interessant Gruppe Mindesmærker, undersøgt fornylig af Forhistorisk Museum i Aarhus: To 5–6-kantede Dyssekamre uden Overligger, det ene med en Krans paa 13 mandshøje Randsten; dernæst en anselig Jættestue, hvis Kammer er 10 m langt, sat af 16 Bæresten med 5 Dæksten og med en 6 m lang Gang. Endelig et ejendommeligt, nærmest hesteskoformet Hus, hvis Ydervægge har været støttet af høje Sten; indeni blev der fundet et større Antal Lerkar, hovedsagelig »Frugtskaale« med tilhørende Lerskeer, der daterer Anlægget til en tidlig Del af Jættestuetiden; denne Bygning tydes af Udgraveren som et Kulthus eller Tempel. Ikke langt herfra, ved Rygaardstrand, ligger en Langdysse med Kammer af 6 Bæresten og Overligger.

En særlig tæt Gruppe Stengrave ligger omkring og Vest for Stenvad. En Langdysse, hvis 3 Kamre er delvis ødelagte, gav ved Udgravningen i 1888 4 smukke Lerkar og nogle Ravperler. Paa en Holm i Dyrmose ligger en Langdysse med mange store Randsten og et Kammer med Overligger; paa en Holm i Fuglsø Mose ligger en Runddysse med Overligger over Kammeret. Langdyssen Vræenhøj har 3 forstyrrede Kamre; og der er mange flere i denne Gruppe.

En anden Koncentration finder vi lidt sydligere, i Tøstrup Sogn; her ligger blandt andet et Par smukke Runddysser, flere Langdysser og, ved Sjørupgaard, en ikke udgravet tokantet Jættestue.

Vestligere, i Marie Magdalene Sogn, har vi ved Klemstrup to Runddysser og i Randershøj en Jættestue; østligere træffer vi ved Ginnerup Langdyssen Jyndovnen, med Overligger, og ved Skærvad to anselige Mindesmærker: Den to-kamrede Langdysse Humsterhøj, hvori der er fundet en Stridsøkse, to Flintøkser, en Kraveflaske og Ravperler; dernæst en fritstaaende Jættestue af 11 Bæresten og 4 Dæksten.

Syd for Kolindsund ligger ved Kolind det anselige Dyssekammer Romle Stenhus; ved Maarup en smuk Runddysse og en Langdysse med to Kamre; ved Skeldrup Runddyssen Mejdkirke med en vældig Overligger; ved Bjørnholm en smuk Hellekiste med en skævtsiddende Gang; ved Udgravningen i 1937 gav den en Flintdolk, et Skifersmykke, et Ravsmykke og en Lerkop. Ved Balle ligger en lille Jættestue, ved Aalsrode et Dyssekammer med stor Overligger.

Paa Mols er Knebeldyssen, Paaskær Stenhus, langt det anseligste, et af Landets smukkeste Mindesmærker, beliggende i storslaaede Naturomgivelser, mellem høje Bakker. Det er en Runddysse med Kammer af 5 Bæresten og en vældig Overligger og med en Krans paa 23 store Randsten; da Kam-

Runddysse ved Kalø. Randers Amt.

meret ikke ligger i Højens Midte, har der antagelig været et Kammer til, hvoraf der dog kun er svage Spor.

Men der er mange andre smukke Stengrave paa Mols: Ved Agri to smukke Runddysser med store Overliggere, den ene med Skaalgruber; ved Torup et Dyssekammer med Skaalgruber paa Overliggeren; ved Strands en Runddysse med 6-kantet Kammer og en svær Overligger; ved Vistoft en Runddysse uden Overligger, med Skaalgruber paa en af Sidestenene – hvad der er sjældent.

Omkring Kalø Vig, navnlig i Skovene under Kalø, er der mange Stengrave, men de fleste er ret forstyrrede. Nævnes skal ved Følle en Langdysse med to Kamre, sammenbygget med en Runddysse; ved Rostved Langdyssen Oldhøj, oprindelig en Langdysse, 100 m lang, men kun med en lille Jættestue bevaret. I Skoven Hestehaven og paa Kalø Mark er der smukke Langdysser, og ved Egens er der to anselige Dyssekamre.

AARHUS AMT

Her kommer vi til et fattigt Strøg; kun 9 Stengrave er bevaret, og særlig mange synes der aldrig at have været. Af disse er de to Langdysser, 5 Dyssekamre og een Jættestue. De ligger ret spredt.

I Aarslev, lige Nord for Hovedvejen til Silkeborg, ligger mellem to Villahaver et smukt Dyssekammer, bygget af 4 Bæresten og Overligger; en Trappe fører derop fra Landevejen. I Ormslev er der et Dyssekammer med 6 Bæresten, Dørsten, 2 Gangsten og Overligger. I en Skov nær Hov ligger Egnens eneste Jættestue, bygget af 10 Bæresten med to noget nedskredne Dæksten. Amtets andre Stengrave er mere eller mindre forstyrrede eller, som Langdyssen Svend Feldings Grav i Aakærs Skov, rekonstrueret.

SKANDERBORG AMT

Ogsaa Skanderborg Amt er ret fattigt, med 13 Stengrave; af disse er de 5 Langdysser, een Runddysse, 4 Dyssekamre, een Jættestue og 2 Hellekister.

De ligger ret spredt. Den eneste Runddysse er Gammelmand paa Julianelyst Mark, med Kammer af 3 Bæresten, en Tærskelsten og en stor Overligger. Langdysser med Overligger har vi ved Sorring og Tammestrup; en tredie med to forstyrrede Kamre ligger i Illerup Aadal, nær Stedet, hvor det kendte Jernalder-Mosefund er gravet frem. Et anseligt Dyssekammer med 5 Bæresten og Overligger har vi ved Venge; en Flække og et lille Lerbæger er fundet i det. Et andet Dyssekammer med Overligger findes Syd for Sønder Vissing. Den eneste Jættestue ligger i Lund Skolehave; den har et lille ovalt Kammer uden Dæksten.

Der er ret mange Enkeltgravshøje, navnlig i de vestlige Egne; nævnes skal en Gruppe paa 12 Høje i Vesterskoven ved Silkeborg.

RINGKØBING AMT

Ringkøbing Amt har 12 bevarede Stengrave, de fleste dog mere eller mindre forstyrrede; de 8 er Langdysser, 2 Dyssekamre og een Jættestue.

Vestjylland har kun i ringe Grad været beboet af Dysse- og Jættestuefolket, omend mere end man skulde vente efter Antallet af Stengrave. Disse findes næsten alle i et Omraade Øst og Sydøst for Ringkøbing, hvor der er – og navnlig har været – en Del Stengrave. Men man har været haard ved dem; der findes saaledes ikke i hele det udstrakte Ringkøbing Amt et Dyssekammer med Overligger.

En interessant Gruppe Mindesmærker ligger ved Ølstrup Øst for Ringkøbing: 2 Langdysser, en Langhøj og en lille Rundhøj. De blev udgravet af Nationalmuseet i 1935. Den sydligste Langdysse har tre Kamre, alle uden Overliggere; det mellemste har dog næppe haft nogen, da Bærestenene staar skraat og støtter Spidserne mod hinanden; i det nordligste Kammer fandtes en tyndnakket Flintøkse og to Ravperler. Den nordligste

Enkeltgravshøje paa Lydum Hede. Ringkøbing Amt.

Langdysses Kammer var sprængt. I Langhøjen fandtes to Grave uden store Sten, den ene med en tyndnakket Økse, en Tværpil og 342 Ravperler. I den lille Rundhøj fandtes to Stenalder-Enkeltgrave.

Helt isoleret ligger Jættestuen ved Hagebrogaard, ved Skive Aa ved Landevejen Viborg–Holstebro. Kammeret, der er bygget af 9 Bæresten og mangler Dækstenene, udgravedes af Nationalmuseet 1910; i Bunden blev fundet et af vore smukkeste Lerkar fra Ældre Jættestuetid og derover Sager fra Enkeltgravskulturen; Enkeltgravsfolkene har saaledes benyttet Jættestuen, efter at den er blevet forladt af Jættestuefolket.

Enkeltgravsfolket har været meget talrigt i Ringkøbing Amt. Der er bevaret ikke mindre end 1401 mindre Høje, hvoraf de allerfleste maa antages at stamme fra dem; og der har været mange flere, da disse Smaahøje forholdsvis let falder som Ofre for Ploven. Men endnu er der som sagt mange tilbage, og man ser disse smaa, lyngklædte Høje overalt, hvor man færdes i Vestjylland. Ofte er de anbragt i Rækker, der angiver Datidens Færdselsveje, som den vigtige Vej, der, kommende fra Viborgegnen, passerede Skive Aa ved Hagebro, gik herfra mod Vest, lige Nord for Holstebro, over Naur-Asp Bakkeøen mod Vestenden af Fjorden Kilen, derpaa i en Bue, følgende Grænsen mellem Hedefladen og det bakkede, frugtbare Land mod Nord, indtil den naaede Vesterhavet lidt Syd for Bovbjerg. En

stor Del af de bevarede Høje langs denne Vej er Bronzealderhøje; men da der ogsaa er – og navnlig har været – en Del Enkeltgravshøje, maa Vejen have været i Brug allerede i Stenalderen.

RIBE AMT

Ribe Amt, det sydlige Vestjylland, har 18 Stengrave, hvoraf den ene er en Runddysse, 9 Langdysser, 4 Dyssekamre, 2 Jættestuer og een en Hellekiste.

Den ene Jættestue ligger ved Mejls Nord for Varde, langt fra andre Stengrave; den er fritstaaende, bygget af 7 Bæresten og to Dæksten; ved Udgravningen i 1901 fandtes en Del Keramik fra Ældre Jættestuetid. Den anden Jættestue ligger ogsaa ret isoleret, ved Sønder Bøel nær Gørding, er ret lille, med et knap 3 m langt rektangulært Kammer, bygget af 8 Bæresten med to Dæksten.

Ved Skads ligger et firkantet Dyssekammer med stor, flad Overligger. Lige Øst for Esbjerg har vi Langhøjen Skibhøj, 50 m lang, nu uden Sten, men da der ved Østenden er fundet rige Lag af Lerkarskaar fra Jættestuetid, er det sandsynligt, at den har rummet et Kammer. Ved Kalvslund findes en Hellekiste.

Alle de andre Mindesmærker findes i et Omraade langt ind i Landet, hovedsagelig i Malt Herred. Tre anselige Mindesmærker ligger ved Klelund: Langdyssen Jyndovnen, 117 m lang, med 62 Randsten og et Kammer med Overligger; i Klelund Plantage har vi en anden anselig Langdysse, 74 m lang, og den smukke Runddysse Tinghøj. Ved Vorbasse ligger to store Langdysser: Nord for Byen, en, der har haft fire Kamre, hvoraf dog kun de to er bevaret, og Syd for Byen en med 3 Kamre, hvoraf dog kun den ene har Overligger. Ogsaa ved Vittrup er der en smuk Langdysse, og ved Tuesbøl har vi et Dyssekammer med 5 Bæresten og Overligger.

Ribe Amt er Enkeltgravshøjenes klassiske Egn; der er bevaret 774 mindre Høje, og selv om nogle af dem er Jernalder-Tuegrave, er de fleste Stenalderhøje. Blandt de anseligste Grupper skal nævnes en i og ved Hoffmanns Plantage i Hostrup Sogn med 27 Høje; Nord for Guldager er der to Grupper med henholdsvis 15 og 7, og Syd for Bramminge Station ligger en smuk Gruppe. I Slavgaard Plantage er der nu kun 3 tilbage, men der har været mange flere, og det var ved Undersøgelse af nogle af disse, at man først rigtig blev klar over disse Smaahøjes Karakter.

VEJLE AMT

Vejle Amt har heller ikke mange Stengrave, kun 35. Af disse er 4 Runddysser, 10 Langdysser, 10 Dyssekamre og 7 Jættestuer. De findes hovedsagelig paa Halvøen mellem Horsens og Vejle og i Kystegnene Syd for Kolding.

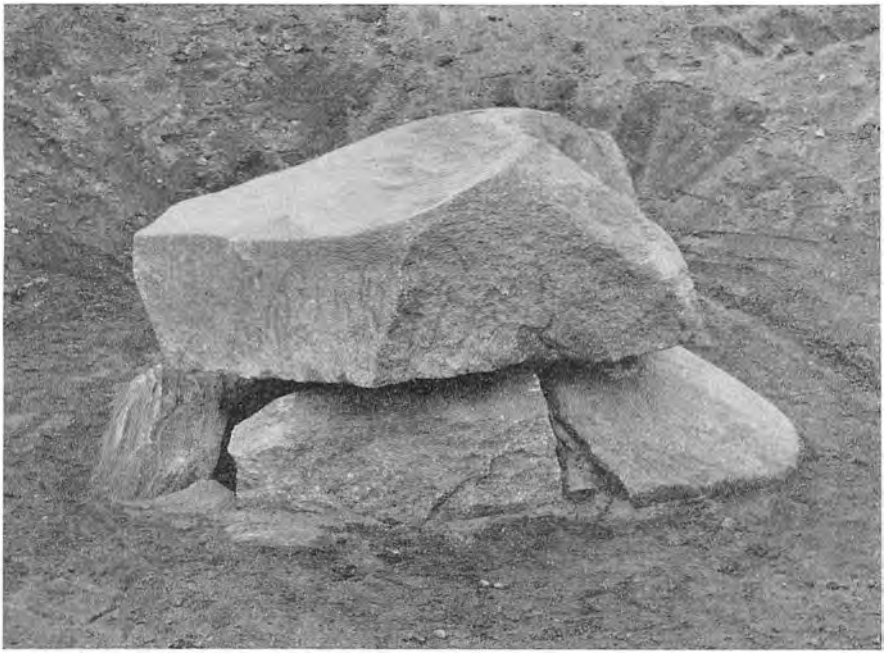

Dyssekammer i Skads. Ribe Amt.

Udenfor disse Strøg findes der kun tre Mindesmærker: En forstyrret Langdysse ved Eltang, en Høj ved et forstyrret Kammer ved Hatting og ved Rugballegaard i samme Sogn Jættestuen Grønhøj. Denne sidste maa nu efter Udgravningen og Restaureringen i 1940 siges at være Egnens smukkeste Stengrav; Kammeret er ovalt, 3½ m langt, bygget af 7 Bæresten med to store Dæksten; Gangen er 4 m lang; omkring Højen staar en tæt Række af 60 store Randsten. Udgravningen gav et stort Fund, hovedsagelig af Keramik, baade i Kammeret og udenfor Gangaabningen; det findes nu paa Horsens Museum.

Paa Bjerge Herred-Halvøen mellem Horsens og Vejle ligger der Nord for Aarup Mølle en Langdysse, hvis Overligger har Skaalgruber, ved Ringstholm en Runddysse med firsidet Kammer og stor Overligger og ved Aastrup og Syd for Daugaard Jættestuer, hvoraf navnlig den første er anselig, med Kammer af 8 Bæresten og een mægtig Dæksten. Paa Barritskov Mark ligger en lille Jættestue, et Dyssekammer og to andre Stengrave.

Blandt Mindesmærkerne Syd for Kolding skal nævnes: Ved Straarup et anseligt Dyssekammer med 8 Bæresten og en stor Overligger, samt en 37 m lang Langdysse. Ved Dalbygaard et Dyssekammer med en lille flad Over-

Jættestuen Grønhøj ved Horsens. Vejle Amt.

ligger; af de 5 Stengrave i Stenderup Statsskov er der kun een, en tokantet Langdysse, der har Overliggeren bevaret.

I Amtets vestlige Sogne, hvor der ingen Stengrave er, findes der til Gengæld et stort Antal Enkeltgravshøje; af mindre Høje er der ialt i Vejle Amt bevaret 374, de fleste Enkeltgravshøje.

HADERSLEV AMT

Haderslev Amt har 31 Stengrave, hvoraf 9 er Langdysser, 13 Dyssekamre, 5 Jættestuer og een Hellekiste. De fleste er dog ret medtaget; det Fredningsarbejde som Nationalmuseet udførte i det sidste halvthundrede Aar før Genforeningen, udstraktes ikke til Sønderjylland, hvor Mindesmærkerne saaledes var uden Beskyttelse.

Det er ikke mange, der ligger i den nordlige Del af Amtet. I det østligste Herred, Tyrstrup, er der kun et lille Dyssekammer i Skoven ved Knud. Der findes enkelte Mindesmærker omkring Sommersted, Oksenvad og Jels. I Sommersted By ligger en Høj med et ganske anseligt Dyssekammer, bygget af 4 Bæresten, en Tærskesten og en stor Overligger; en i ny Tid bygget krum Gang fører ind til Kammeret, hvori der er fundet en Stridsøkse og en Flintdolk. Ved Stursbøl ligger et lignende Dyssekammer, ogsaa med en moderne Gang; et Tragtbæger, en Flintdolk og nogle Ravperler (nu i

Dyssekammer ved Flovt. Haderslev Amt.

Haderslev Museum) er fundet deri. Længere vestpaa er der en 98 m lang Langdysse, stærkt ødelagt, ved Skærbæk Mølle nær Rødding, forstyrrede Dyssekamre ved Gram og Enderupskov og saa den mærkelige Gravplads ved Harreby; paa Toppen af et højt Bakkedrag med vid Udsigt over Ribeegnen; her ligger tre smaa Dyssekamre, hvoraf det ene er ret dybt nedgravet, en Rammegrav og nogle Stenrækker og Stendynger; ved Udgravningen fandtes tre Lerkar og en Flintdolk.

Sydligere, paa Haderslev Næs, er der ved Flovt to Dyssekamre med Overliggere og ved Højstrup to Jættestuer, Tonneshøj og Amhøj; bedst bevaret er den sidste, med et 3 m langt Kammer, bygget af 10 Bæresten og to Dæksten.

Haderslevegnens største Samling Stengrave ligger ved Vedsted. Tæt sammen ligger her 3 Langdysser, hvoraf den ene er 140 m lang, med 70 Randsten, men med fjernede Kamre, samt Jættestuen Holmshøj med et Kammer af oprindelig 7 Bæresten (de 3 i Sydenden er tilført i ny Tid), men uden Dæksten. Ved Over-Jerstal ligger en Gruppe paa 2 Jættestuer og en tredie, der vistnok ogsaa har været en Jættestue, men er ødelagt; Kamrene er ikke særlig store, 3–4 m lange, begge har Dæksten, henholdsvis een og to; begge Jættestuer har givet Fund af Oldsager, og navnlig den sydlige gav et stort Fund af rigt dekoreret Keramik udenfor Gangens Munding.

Ved Skovby er der et Dyssekammer med 11 Skaalgruber paa Overliggeren og ved Vojens en noget forstyrret Hellekiste.

Haderslev Amt har 141 mindre Høje; de fleste af disse, der fortrinsvis ligger i de vestlige Egne, er utvivlsomt Enkeltgravshøje.

AABENRAA AMT

Aabenraa Amt har 48 Stengrave, hvoraf 11 er Runddysser, 24 Langdysser, 11 Dysser, een Jættestue og een Hellekiste. Bortset fra en ødelagt Langdysse ved Hovslund og et Dyssekammer uden Overligger ved Genner, ligger de alle paa Løjtlandet og i Sundeved.

I Løjt Sogn ligger 13 Mindesmærker, dog næsten alle mere eller mindre forstyrrede. En Langdysse og en Runddysse ved Løjt Kirkeby og et Dyssekammer ved Skovby har dog Overliggerne paa Plads. Egnens interessanteste Mindesmærke er dog Gravkisten Myrpold, et ret svært Kammer med to Dæksten og en kort Gang i Kistens Forlængelse; Højen er fjernet, saa Kammeret staar frit. Ved Udgravningen i 1888 fandtes 10 Skeletter, nogle Flintøkser, Flintdolke, Lerkar og Ravperler.

De allerfleste af de mange Mindesmærker i Sundeved er forstyrrede, Kamrene sprængt eller med fjernede Overliggere. Der er kun Grund til at nævne en anselig Langdysse i Skoven Varnæs Tykke, 48 m lang, med 90 Randsten og Overligger paa Kammeret, samt et Par Dyssekamre med Overliggere ved Kliplev og Kværs.

Aabenraa Amt har 170 mindre Høje; en Del af dem, navnlig i de vestlige Egne, er utvivlsomt Enkeltgravshøje.

SØNDERBORG AMT

Sønderborg Amt, der omfatter Als og det yderste af Sundeved, er rigt paa Stengrave, det rigeste i Jylland efter Randers Amt. Der er bevaret 96, hvoraf 11 er Runddysser, 48 Langdysser, 29 Dyssekamre og een Jættestue.

De fleste af de 7 Mindesmærker i Sundeved er ret ødelagte; kun paa Broagerland er der en Langdysse og et Dyssekammer med bevaret Overligger, begge i Sønderskov.

Det er saaledes navnlig Als, der er rigt paa Stengrave, og her ligger de fortrinsvis i Skovene; ved et Samarbejde mellem Statsskovvæsenet, Museet paa Sønderborg Slot og Nationalmuseet er i de senere Aar en Del af disse Mindesmærker blevet restaureret, saa de nu fremtræder smukt.

Rigest er Nørreskoven; her findes 7 Runddysser, 18 Langdysser, 9 Dyssekamre og 5 mere ubestemmelige Stengrave. Af Langdysserne har 6 og af Dyssekamrene eet Overliggeren paa Plads. Langdyssen Troldhøj er ejendommelig ved at have to Rækker Randsten. En 22 m lang Langdysse har

Gravkisten »Myrpold« ved Løjt. Aabenraa Amt.

to Overliggere med Skaalgruber paa den ene, og paa en stor Stenblok fra et sprængt Dyssekammer findes 50 Skaalgruber.

I en lille Skov ved Østkysten, Oleskobbel, findes en dobbelt Langdysse, to 30 m lange Langdysser, liggende parallelt, tæt sammen; de er omgivet af 96 Randsten og har hver et aabent, firesidet Dyssekammer. I den sydligere liggende Skov Blomeskobbel ligger en meget smuk Gruppe Mindesmærker: En 53 m lang Langdysse med 69 store Randsten og to Kamre med vældige Overliggere; en anden Langdysse, 34 m lang, med 54 Randsten og to Kamre, det ene med Overligger; og endelig en Runddysse med 19 Randsten og Kammer med Overligger.

En stor og interessant Gruppe Grave ligger i Brandsbøl Skov nær den store Jættestuetids-Boplads i Bundsø. Der findes i og omkring Skoven 8 Langdysser; en er 64 m lang og har to Kamre uden Overliggere; en anden, 40 m lang, er interessant ved i Midten at have en lille Jættestue, bygget af otte Bæresten og 2 Dæksten, og i den ene Ende et lille Dyssekammer uden Overligger; Jættestuen blev udgravet af Museet i Kiel, hvorved der fandtes en Flintdolk og en Ravperle.

Af de andre Mindesmærker paa Als kan der være Grund til at nævne en Runddysse med 10 anselige Randsten og et Kammer af 6 Bæresten og

en Overligger med 10 Skaalgruber i Fryndesholm Skov; to Langdysser i Rumohrsgaards Dyrehave med henholdsvis 3 og to Kamre, hvoraf eet i hver Dysse har Overligger; og endelig den højtliggende Dysse Klintinghøj med en vældig Overligger.

Der findes i Sønderborg Amt 123 mindre Høje, men der kendes ikke Enkeltgravshøje i denne Egn; snarest er disse Smaahøje fra Bronze- eller Jernalderen.

TØNDER AMT

Tønder Amt bliver vi snart færdig med; her findes kun to Stengrave, begge i Lindet Skov; den ene er en 45 m lang Langdysse med 3 noget ødelagte Kamre; den anden er Jættestuen Røverkulen, med et 3½ m langt Kammer, bygget af 8 Bæresten med een bevaret Dæksten. Der er i Amtet bevaret 98 mindre Høje, og de fleste af dem er sikkert Enkeltgravshøje.

Der kan her til Slut være Grund til at sige et Par Ord om *Fredningsarbejdet,* det der har bevaret alle disse Mindesmærker indtil vore Dage og forhaabentlig ogsaa vil gøre det i Fremtiden.

I gamle Dage – ja, vi behøver ikke at gaa længere tilbage end til 17.–18. Aarhundrede – var man ikke klar over, at disse Mindesmærker var Grave; Dysserne ansaa man for »hedenske Altre« eller »Offerborde«, og Jættestuerne, ja Navnet siger det jo allerede, var Bolig for underjordiske Væsener; Mennesker kunde dog umuligt have tumlet med disse vældige Sten. Man betragtede dem med en vis Frygt, og deres Overtro har utvivlsomt reddet mange Stengrave fra at blive sløjfet. Det var først Worsaae, der ved sine Gravninger paaviste, at disse Mindesmærker var Stenalderens Grave.

Da »den kongelige Kommission til Oldsagers Opbevaring« blev nedsat i 1807 – det der blev Begyndelsen til Nationalmuseet –, saa den ogsaa som sin Opgave at faa fredet Landets vigtigste Fortidsminder, og i 1809-10 paabød det Kgl. danske Cancelli Fredning af en Del Oldtidsmindesmærker rundt omkring i Landet; men da denne Fredning egentlig manglede Lovhjemmel, og da man forsømte at faa den tinglyst paa Ejendommene, blev den langtfra alle Steder respekteret, og da man i 1847 konstaterede, at en stor Del af disse fredede Mindesmærker var blevet sløjfet, blev man klar over, at man maatte gaa anderledes til Værks.

I 1847 blev da den unge Arkæolog Worsaae »Inspektør for de antiquariske Mindesmærkers Bevaring«. Alle statsejede Mindesmærker blev nu fredet, og der udgik Opfordring til de store Godsejere, Len- og Stamhusbesiddere, om at gøre det samme. Det var dog først da Rigsdagen i 1873 bevilgede en

Dyssekammeret »Stenkisten« ved Kliplev. Aabenraa Amt.

aarlig Sum paa 3500 Rd. til Registrering og Fredning af Mindesmærkerne, at der kom Gang i Fredningsarbejdet. Nationalmuseets Folk og mange frivillige Medarbejdere arbejdede nu i de følgende Aartier paa at overtale Folk til at lade deres Mindesmærker fredlyse, og mange, baade store og smaa Landbrugere, fulgte Opfordringen; de fleste Fredninger var gratis, men i mange Tilfælde maatte et mindre Pengebeløb hjælpe til. Alle Fredninger blev nu tinglyst.

Det var denne frivillige Ordning, der vedvarede lige til 1937; der var da fredet ca. 7500 Mindesmærker under Nationalmuseet, foruden 217, der var fredet af Geodætisk Institut og 69 af Naturfredningsnævnene. Men alligevel var der mange Mindesmærker – de fleste – der ikke var fredede, og de forsvandt Aar for Aar, som Fyld i Mergelgrave eller andre Huller i Markerne, som Landevejsskærver eller simpelthen ved Overpløjning. Det blev mere og mere klart, at hvis de resterende Mindesmærker skulde bevares, maatte der en Tvangsfredning til, noget, den tidligere Ledelse af Nationalmuseet ikke havde villet gaa med til, da den var bange for, at det vilde skade Museets Forhold til Landbefolkningen.

I 1937 vedtog Rigsdagen – eenstemmigt – den nye Naturfredningslov,

hvis § 2 bestemmer, at alle jordfaste Fortidsminder er fredede, uden at der kan gives Ejerne Erstatning derfor. Det blev saa paalagt Nationalmuseet at udføre denne Lovs Bestemmelser i Praksis, faa alle fredningsværdige Mindesmærker registrerede og fredede ved Tinglysning paa Ejendommene. Dette Arbejde blev afsluttet i 1957. Alle Ejerne har faaet tilsendt et Dokument, der siger, hvad der er fredet paa deres Ejendom, og tilsvarende Dokumenter er tilgaaet Tinglysningskontorerne. Saa skulde ingen Ejer være i Tvivl om Fredningerne, og der skulde ingen Undskyldning være for Ødelæggelse af Højene. En Ting har vi desværre ikke kunnet gøre endnu: Sætte Fredningssten paa alle de fredede Høje, dertil har Nationalmuseet ikke Midler. Fredningssten staar nu kun paa de frivilligt fredede Mindesmærker.

Et Tilsyn med Fredningernes Overholdelse er nødvendigt, da ikke alle Ejere er lige glade for disse Fredninger. Da Nationalmuseet ikke kan magte dette Tilsynsarbejde, er det blevet overtaget af Formændene for Fredningsnævnene, en Dommer i hvert Amt.

Skævpil fra den gamle Kystkultur.

